
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथश्रीमद्भागवतेपंचमस्कंधप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॐनमःश्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय अथातःपंचमस्कंधव्याख्याऽनेकविशेषवान् प्रियव्रतान्वयोयत्रसप्रपंचःप्रपंच्यते षड्विंशत्याऽधुनाऽध्यायैःपंचमेस्थानमीर्यते १ लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा पृथिव्युपर्यधोलोकैर्मर्यादात्रिविधामता २ पुनश्चैकैकशस्तेषुमर्यादाबहुधामता भुविद्वीपादिमर्यादाःपाल्यंतेराजभिःपृथक् ३ भूमेरुपरिदेवाद्यैस्तत्तस्थाधोऽसुरादिभिः तत्राध्यायैस्तुविंशत्याप्रियव्रतपुरःसरैः ४ भुवोद्वीपादिमर्यादाःपालिताइतिवर्ण्यते त्रिभिःसूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्वितिकीर्त्यते ५ अतलादिषुदैत्याद्यैःपालनंचततस्त्रिभिः तत्रतुप्रथमेऽध्यायेज्ञानिनोराज्यनिर्वृतिः ६ पुनश्चज्ञाननिष्ठेतिप्रियव्रतकथाऽद्भुता वंशंप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम ७ योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीम् भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदमिति पूर्वस्कंधांतेउक्तम् प्रियव्रतस्यप्रथममात्मविद्याततोगृहाश्रमः ततःसर्वसंगत्यागेनमोक्षइत्युक्तंतत्रविस्मितःपृच्छति प्रियव्रतोभागवतः अतएवात्मारामः गृहेकथमरमत नत्वरमतांकोदोषइतिचेदतआह कर्मणांबंधःपराभवश्चस्वस्वरूपतिर-

॥ राजोवाच ॥ ॥ प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने गृहेऽरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः १ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशानांद्विजर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोऽयंपुंसांभवितुमर्हति २ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः ३ संशयोऽयंमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ४ श्रीशुकउवाच बाढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसोभागवतपरमहंसदयितकथांकिंचिदंतरायविहताःस्वांशिवतमांपदवींनप्रायेणहिन्वंति ५

स्कारोयन्मूलोभवति यद्गृहंमूलंकारणंयस्य १ गृहेषुरतिश्चतत्राभिनिवेशात् स्यात् सचभागवतानामात्मारामाणांनसंभवतीत्याह ननूनमिति २ गृहासक्तिर्हिकुटुंबादिस्पृहयाभवति साचतेषांनास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंतापहारिणीतयानिर्वृतंचित्तंयेषांतेषांस्पृहायुक्तामतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्यतुमोक्षः श्रीकृष्णेऽस्खलितामतिश्चाभूदितियत् अयंचमहान्संशयइत्याह संशयइति ४ अंगीकृत्यपरिहरति बाढमभिनिवेशादिकंनास्तीतिसत्यमेव तथाऽपिविघ्नवशेनतेषांप्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेनपुनर्निवृत्तिश्चसंगच्छतइत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरूपेयोरसस्तस्मिन्नावेशितंचेतोयैस्तेऽपिकेनचिदंतरायेणविघ्नेनविहताअपिस्वांशिवतमांपदवींमार्गंनहिन्वंति नत्यजंतिकाम् भागवताएवपरमहंसास्तेषांदयितस्यप्रियस्यश्रीवासुदेवस्यकथांनत्यजंति ५ ७ ७ ७ ७ ७ ७

प्रियव्रतस्य ब्रह्मोपदेशेनांतरायरूपाबभूवेतिसप्रसंगमाह यर्हीत्यादिना विमुक्तसंगः प्रवृत्तिं भजस्वेत्यनेन यर्हिवावहयदाहिवावेति प्रसिद्ध्याद्योहइतिच सः स्वपित्रामनुना
अवनितलपरिपालनायोपामंत्रितोनियुक्तोऽनेवाभ्यनंदत्नैच्छत् अथहतंदेवभगवानादिदेवोब्रह्मास्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामंत्रणेहेतुः आम्नाताः राज्ञांशास्त्रे-
णोक्तायेप्रवराः श्रेष्ठागुणास्तेषांगणस्यैकांतभाजनतयानियतान्वयत्वेन अनिच्छायांहेतुः परमार्थसतत्वमात्मयाथात्म्यमवगतंतद्येनसतथा अतः ब्रह्मसत्रेणा-
त्मध्यानेनकार्येणदीक्षिष्यमाणः नियमंगृहीष्यन् प्रागपिवासुदेव एवनिरंतरसमाधियोगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशितः समर्पितः सकलकारकाणामिंद्रियाणां-
याः क्रियास्तासांकलापोयेनसः यद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथाऽपितदधिकरणेराज्याधिकारेऽसतोऽपिमिथ्याभूतादपिराज्यप्रपंचादात्मनः पराभवमालो
चयन्नाभ्यनंदत ६ गुणविसर्गस्यगुणसृष्टेः परिबृंहणंसमृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितः सकलजगतामभिप्रायोयेनसः यथाराज्ञाचारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायो
निश्चीयतेतद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्चमरीच्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ सचब्रह्मातत्रतत्रउडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंध-

यर्हिवावहराजन्सराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांऽजसाऽवगतपरमार्थसतत्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोऽ
वनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशित
सकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपिपराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथ
हभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः
स्वभवनादवततार ७ सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथिपथिचवरूथशःसि
द्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८ तत्रहवाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिर-
ण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेनसहपितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपिभारततदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेना-
तितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच १० श्रीभगवानुवाच निबोधतातेद
मृतंब्रवीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यप्रमेयम् वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टम् ११ मादनस्यद्रोणींदरीमवभासयन्नुप

ससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैर्देवेंद्रादिभिः ८ हंसयानेनोपलक्षणेनएनंपितरमुपलभमानः मत्पिताऽयमितिलक्षयन् पितापुत्राभ्यांमनुप्रियव्रताभ्यांसहना-
रदः कृतांजलिः सन् सहसैवाभ्युत्थायार्हणेनपूजयासहोपतस्थेतुष्टाव प्रियव्रतंतदामंदरद्रोण्यांनारदः उपदिशति मनुश्चतंनेतुमागतोऽस्तीतिज्ञातव्यम् ९
हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्मापितंप्रियव्रतमितिहोवाचेत्यन्वयः तेननारदेनोपनीतमर्हणंयस्यसः सूक्तवाकेनयथोचितवाक्येनअतिशयेनउदितावर्णितागुणग
णाः अवताराः सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्चयस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठंमद्वाक्यंप्रतिकूलंमत्वामय्यसूयांकरिष्यतीतिशंकमानोनाहमेवंवदामि किंतुमन्मुखेनहरिरेवत्वामा-
ज्ञापयतीतिवदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेतिनवभिः ऋतंसत्यम् अप्रमेयंदेवमसूयितुंदोषारोपेणद्रष्टुंनार्हसि तेनवतनः तातः एषः त्वद्गुरुश्चमहर्षिः
दिष्टमादिष्टमाज्ञांविवशाअस्वतंत्राः संतोवहामः ११ ७

विवशत्वमेवाह चतुर्भिः नेतितस्यकृतंतेननिर्मितंतनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहंतुमन्यथाकर्तुंनविभूयात् प्रभुर्नभवेत् मनीषयासामादिबुद्धिबलेनपरतः बलवदाश्र-
यात् १२ ननुदेहयोगेनावश्यपारतंत्र्यंप्रसिद्धमित्याह भवायेति भवोजन्मभवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेणादिष्टंदत्तंदेहयोगंजनताजीवसमूहः सदाधत्तेनत्वन्यथाकर्तुंश-
क्नोति अंगहेप्रियव्रत १३ कर्मकरणेऽपिपारतंत्र्यमाता यद्वाचीति यस्यवाचिवेदलक्षणायांतंत्यांदामन्याम् गुणाः सत्त्वादयः तत्पूर्वकाणिचयानिकर्माणितत्
न्निबंधनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुदृढैः हेवत्सवयंसर्वेसुयोजिताः निबद्धाः संतस्तस्मैईश्वरायबलिंवहामः तदिच्छयाकर्मकुर्मः नसिनासिकायांप्रो
ताबद्धाः संत श्चतुष्पदोबलीवर्दायथा द्विपदेपुरुषाय १४ भोगेष्वपिपारतंत्र्यमाह ईशाईश्वरेणाभिसृष्टंदत्तमेव अंगहेप्रियव्रत अवरुध्महे स्वीकुर्मः यथास्वा-
मिनादत्तमेवकणिशादिबलीवर्दाभक्षयंति नस्वेच्छयातद्वत् नन्वेवंवैषम्यमीश्वरस्येत्यतोगुणकर्मसंगान्नाथो यद्यद्देवतिर्यगादिलक्षणंदेहमयुंक्त योजितवान् तत्त
दास्थायस्वीकृत्ययथांऽधाःचक्षुष्मताछायामातपंवानीयमानाः संतः १५ नन्वेतत्सर्वमविदुषएवनत्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोऽपीतियावत्प्रारब्धंकर्मतावत्

नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा नैवार्थधर्मैः परतः स्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् १२ भवायनाशायचक-
र्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभवाय सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मदामभिः सुदुस्तरै-
र्वत्सवयंसुयोजिताः सर्वेवहामोबलिमीश्वराय प्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः १४ ईशाऽभिसृष्टंह्यवरुध्महेंगदुःखंसुखंवागुणकर्म
संगात् आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांऽधाइवनीयमानाः १५ मुक्तोऽपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः यथा
नुभूतंप्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६ भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतः सआस्तेसहषट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुध-
स्यगृहाश्रमः किंनुकरोत्यवद्यम् १७ यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् अत्येतिदुर्गाश्रितऊर्जितारीन्क्षीणे
षुकामंविचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगः प्र-
कृतिंभजस्व १९

यथास्वप्नेअनुभूतंप्रतियातनिद्रः गतनिद्रः अभिमानशून्यएवानुस्मरति तर्हिभोगवासनयापुनर्जन्मभवेत्तत्राह किंतुदेहांतरारंभकान्गु
णान्कर्माणिवासनाश्चनवृंक्तेनसंभजते १६ ननुगृहेवर्तमानस्यभोगान्भुंजानस्यकुतोऽभिमानाभावोमोक्षोवा अतस्तत्त्यागेनवनवासएवयुक्तस्तत्राह भयंसं-
सारः स्यादेवप्रमत्तस्यअजितेंद्रियस्य वनेष्वितिसंगभियावनाद्वनांतरंगच्छतोपीत्यर्थः सहैवषट्सपत्नाः शत्रवोमनोबुद्धींद्रियाणिचयस्यसतथाभूतएववनेष्व
पियत आस्तेबुधस्त्वेनजितेंद्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्यअवद्यंरागादिदोषंकिंकरोतिनकरोत्येव १७ ननुगृहेवसतः पुरुषस्यरागादयः संभवंति नतुवनइत्या
शंक्याह यइति यः षट्वैरिणः षडिंद्रियान्विजिगीषमाणः सपूर्वंगृहेष्वस्थित्वातेषामत्यंतंनिरोधमकुर्वन् जेतुंयतेतक्षीणेषुरिपुकामंगृहेऽन्यत्रवाविचरे
त् यतोलोकेऊर्जितारीन्दुर्गाश्रितएवात्येतिजयति पश्चात्दुर्गेवाऽन्यत्रवावर्तेत युद्ध्येतेतिपाठे प्रहरेदित्यर्थः १८ इदंचगृहदुर्गाश्रयणंप्राकृतानांत्वंतु अ
ब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोशएवदुर्गंतदाश्रित अतएवनिर्जितषट्सपत्नस्त्वंतथाऽपिपुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान्भोगांस्तावत् भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगःस
न् प्रकृतिस्वरूपंभजस्व आत्मनिष्ठोभवत्यर्थः १९

आत्मनस्ततोलघुतयाअल्पतयातच्छासनमंगीचकार यद्वा आत्मनोयदनुशासनंतत् अलघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीति अवनतकंधरःसन्जग्राह २० मनुना
संतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्य प्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात् नारदस्यचशिष्यनाशात् कुटिलमीक्षणंसंभवतितत्तुनास्तीत्याह अविषमंयथातथातयोरभिसमीक्षमा
णयोः सतोः आत्मनः सम्यगवस्थानम् अवाङ्मनसंवाङ्मनसयोरविषयंक्षयंनिवासंजगाम पाठांतरे अवाक् वाचामगोचरं कथंचिन्मनसःक्षयंविषयमतः अ-
व्यवहृतंव्यवहारशून्यम् ब्रह्मनिवृत्तंप्रवर्तयन् व्यवहाराद्विषण्णःसन् व्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः २१ पुत्रंराज्येऽभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवंयो-
मनोरथः सः परेणब्रह्मणैवंप्रतिसंधितः संपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्थापयित्वा अतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्यआशादिक्
प्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावानस्याउपरतोभूत् २२ यत्स्पृष्टंगृहेकथमरमततत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इतिहवावइत्थमेवाह अधिनिवेशितः स्थापितः कर्माधिकारोयस्य

श्रीशुकउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयाऽवनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवा
ह २० भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृ
तंप्रवर्तयन्नगमत् २१ मनुरपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयेआस्थाप्यस्वयमतिवि-
षमविषयविषजलाशयाशायाउपरराम २२ इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानु-
भावस्यभगवतआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्धनोमहतांमहीतलमनुशशास २३
अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतींनाम तस्यामुहवावआत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दशभाव
यांबभूवकन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवयइति
सर्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन् ऊर्ध्वरेतसस्तआत्मविद्यायामर्भभावादारभ्यकृतपरिचयाःपारमहं
स्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाःपरमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यभीतानांशरणभूतस्यश्री
मच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेप्रत्यगात्म-
न्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः २७

अखिलस्यजगतोबंधध्वंसनः परोऽनुभावोयस्यतस्ययदंघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानंतदनुभावेनपरिरंधि
तकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्यअतःअवदातः शुद्धोऽपिमहतांब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्द्धनः २३ उइतिविस्मयेहइतिप्रसिद्धौवावेतिनिश्चये आत्मनः
समानैः शीलादिभिरुदारान्महतोदशपुत्रान्जनयामास २४ नानाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीति
होत्रः कविश्चेति अग्नीनांनामानियेषांते २५ अर्भभावात् बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन् पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितअखंडि-
तोयःपरमोभक्तियोगस्तस्यानुभावेनविशोधितांतःकरणेप्रतीतोयोभगवान् तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्यतादात्म्यम् अविशेषेणविशेषोदेहाद्युपाधिःतदपोहेनप्रापुः
२७

२८ उपशमाश्रयेषु सत्स्वदशकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुजे इत्यन्वयः राज्ञो धर्मपालनं विषयभोगश्चापेक्षितं तत्रादौ धर्मपालनमाह अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात्तेन सारेण बलेन संभृतौ पूर्णौ दोर्दंडौ तयोर्युगलं तेनापीडितः आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितेन टंकारः तेनैव युद्धं विनाविरमितानिरस्ताधर्मप्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह बर्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेक इव अत एव विषयासक्त्या आत्मानमनवबुद्ध्यमान इव बुभुजे तत्र प्रमोदः पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युत्थानादि लीलातनौ योषण्यं योषित्स्वभाववृत्तं स्त्रीशृंगारानुभावप्रकाशनम् ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताहासावलोकाः ततो रुचिरः स्वेल्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः २९ प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातलं लोकालोकप-

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादश परिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवानवबुद्ध्यमान इव महामना बुभुजे २९ यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत् द्वितीय इव पतंगः ३० ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखास्ते सप्त सिंधव आसन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात् उत्तर उत्तरो यथासंख्यं द्विगुणमानेन बहिः समंतत उपक्लृप्ताः ३२ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जंब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ३३ दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ३४

र्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्द्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अर्धेन चावच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव पर्यक्रामत् न चैतदसंभावितं यतो भगवदुपासनेनोपचितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रांतः प्रभावो यस्य ३० ये वै उह अतिप्रसिद्धास्तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखानागर्ताः यतः यैरेव कृतास्ते ३१ तानाह तेषां परिमाणं श्रृण्विति शेषः पूर्वस्य यद्विस्तारमानं उत्तरस्य तेनाद्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिंधुभ्यो बहिः समंततः उपक्लृप्ताः रचिताः ३२ यथा सिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधव इत्याह क्षारोदेति दधिमंडो मथितं दधि एते सप्त जलधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यंतरैः संवेष्टिता ये द्वीपाः तैः समाना विस्तारतः बहिर्नांतः पृथक् असंकीर्णतया ३३ ३४

श्रीसीतारामचंद्रायनमः

अहोआश्चर्यंराज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षिदभिप्रायज्ञोभगवान् बादरायणिराह नैवमिति जिताः षड्गुणाः इंद्रियाणि षडूर्मयोवायैस्तेषामेवंविधः पुरुषकार इति नचित्रंन संभावितंयतोविदूरविगतः अंत्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यः सअधुनातत्क्षणमेवबंधंसंसारम् तज्यादितिपाठेऽप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्त्वंचंडालत्वंजहा ति शुद्धोभवतीत्यर्थः ३५ तस्यपराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह सएवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितोयोगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण आत्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ३६ तमाहमयाअसाध्वनुष्ठितंयद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततअलमलंविषयैः विनोदमृगंमर्कटम् ३७ परदेवतायाःहरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तोयः आत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यइमांपृथ्वींविभज्यभु

नैवंविधः पुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् चित्रंविदूरविगतः सकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३५
सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३६
अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्ह-
यांचकार ३७ परदेवतायाःप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसह
महाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ३८ तस्यहवाएतेश्लोकाः
प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम् योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः सीमा
चभूतनिर्वृत्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजम् यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुजनप्रियः ४१ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशासनेवर्तमानआ
ग्नीध्रोजंबूद्वीपौकसः प्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् १ सचकदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतं
विश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराधयांबभूव २

क्तोभोगोयस्याः तांभार्यांमहाविभूतिः साम्राज्यसंपत्तत्सहितांमहिषीं-
मृतशरीरमिवपरित्यज्यतत्रहेतुः हृदिनिहितोनिर्वेदोयेनतद्धृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चितोहरिविहारस्तेनानुभावः त्यागसामर्थ्यंयस्य ३८ तस्यमहि मोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यंते यथावेदंतद्यथैषश्लोकोभवतीतिकोनुकोनामकुर्यात् छायांघ्नन् तमोनिरस्यन् ३९ भूसंस्थानंद्वीपैः कृतंसरिद्गिरिवनादि भिः सीमाचयेनकृताभूतानांनिर्वृत्यैसुखाय अविवादाय ४० भौमंपातालजंदिव्यंस्वर्गजंमानुषंमर्त्यलोकजंमहित्वंवैभवंयोनिरयतुल्यंमेने पुरुषानुजनाविष्णुभ- क्तास्तएवप्रियायस्येति ४१ इतिश्रीभागवतेम० पंचमस्कंधेटी० प्रथमोऽ० यः १ द्वितीयेप्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतम् पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यांयोनाभिमुख्या न्नजीजनत् १ अस्मिन्वंशेप्रसिद्धोयमाग्नीध्रः स्त्रैणपुंगवः विहसन्निवतस्येदंचरितंमुनिरब्रवीत् २ जंबूद्वीपमोकोयासांताः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास धर्मावे- क्षमाणः धर्ममवेक्षमाणइत्यर्थः १ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरः तस्यद्रोण्यामाभृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानि निःस्पृहादीनियेन २

तदुपलभ्यज्ञात्वा ब्रह्मा अभियापयामास संभोगार्थमस्थापयामास ३ सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च निबिडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपाः तेषां निकरास्तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगा मयूरादयस्तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः उच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा तथोपकूजितानादिता अमलाजलाशयास्तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनम् ४ सललिते गमने ये पदविन्यासास्तैर्गतौ विलासो यस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय रणरणेति ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनम् आमीलिते नयने एव नलिनमुकुले तयोः युगलमीषद्विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ५ तामेवं देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति हवक्ष्यमाणान् दशश्लोकानुवाच जाड्यानुकरणं च वेदग्ध्येन तद्वशीकारार्थं दिविजानां देवानां मनुजानां च यानि मनांसि नयनानि च तेषामाह्लाददुघैर्गत्यादिभिः नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेश-

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ३ सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याः सललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं रणरणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ५ तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रतीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरम् ६ निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ७ कात्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायाऽसि काऽपि भगवत्परदेवतायाः विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थे किं वा मृगान् मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ८

द्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनययुक्तोऽवलोकश्च सुस्वराण्यक्षराणि च अवयवाश्च नेत्रादयस्तैः ६ निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु आसवइव मादकं च यत्सहासं भाषणं तस्मिन् आमोदो निश्वासगंधः तेन मदांधा ये मधुकरनिकरास्तैरुपरोधः आवरणं तेन भयात् द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यासः तेन वल्गु स्पंदनं किंचिच्चलनं स्तनकलशयोः कबरभारे रशनायां च यस्यास्ताम् तस्यावलोकनेन विवृतावसरस्य दत्तावकाशस्य ७ कात्वं शैले गिरावस्मिन् किं चिकीर्षसि मुनिवर्येत्यादि पुंस्त्वेन संबोधनादि जाड्यानुकरणार्थं हे मुनिवर्य नूनं भगवतः परदेवताभूतस्य मायाऽसि भ्रुवावालक्ष्याह हे सुहृत्सखे विज्ये निर्गुणे धनुषी बिभर्षि किमात्मनोऽर्थे न वेवा प्यां किं कार्यमस्ति किं वा मम मत्तान् अजितेंद्रियान् मृगतुल्यानस्मदादीन् मृगयसे तान् वशीकर्तुं धनुषी धारयसीत्यर्थः ८ श्रीगोपालकृष्णायनमः

कयक्षावालक्ष्याह बाणाविमोशतपत्रेनेत्रकमलेतेएवपत्राणिपिच्छानिययोःशांतौविभ्रमेणमंथरौपुंखाभ्यांविनाऽपिरूचिरौ पत्रतयाकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्थानीयस्याभावात् अतितिग्मोतीक्ष्णोदंतौअग्रभागौययोस्तौ कस्मैमयोत्कुभिच्छसीतिनविद्मः अतोभयादेतावत्प्रार्थयामहेतवायंविक्रमोऽस्माकंक्षेमायास्तु ९ तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतोभ्रमरानालक्ष्याह शिष्याइति अजस्रंसंततंयुष्मच्छिरवातोविलुलिताविगलिताःस्रुमनसामभितोदृष्टीःगलितानिकुसुमानिभजंतीत्यर्थः शकइत्वेनोपमावेदशारवाइवेति १० नूपुरस्वनमाकर्ण्याह वाचमिति तुभ्यंतवचरणगतपंजरयोःनूपुरयोस्तित्तिरीणामंतर्गतरत्नानांकेवलंवाचंशृणुमः कथंभूताम् अरूपाअदृष्टवक्रकामुरवराअतिप्रकटाचवांचतांच पीतंपरिधानवस्त्रंनितंबकांतिलेनप्रकल्प्याह कदंबकुसुमस्यरुचिर्दीप्तिः अंकविटंकबिंबेचनितंबस्यस्कंदमंडलेकलब्धा पाठांतरे अंगेतिसंबोधनम् मेखलामालक्ष्याह यस्यामलातपरिधिर्वर्तनेवस्त्रंनितंबकांतिलेनप्रकल्प्यवस्त्रमदृष्ट्वेवपृच्छति कचनेवल्कलमिति ११ स्तनावालक्ष्याह शृंगयोःस्तनयोः किंसंभृतंकिंपूर्णमस्ति मनोहरंकिंचिदस्तीत्येतावत्तुजानामि यतोमध्येऽकृशोऽपिलंकृच्छ्रेणवहसि धारयसि यत्रचमेदृशिर्दृष्टिः श्रितासंलग्नास्ति अन्य

बाणाविमोभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ कस्मैयुयुत्ससिवनेविचरन्नविद्मःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोऽस्तु ९ शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशम् युष्मच्छिरवाविलुलिताःस्रुमनोभिदृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइववेदशारवाः १० वाचंपरंचरणपंजरतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरांशृणवामतुभ्यम् लब्धाकदंबरुचिरंकविटंकबिंबेयस्यामलातपरिधिःक्वचवल्कलंते ११ किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशिःश्रितामे पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृक्येनाश्रमंस्रुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्तिबह्वद्भुतंसरससरासस्रुधादिवक्त्रे १३ कावात्मवृत्तिरदनाद्धविरंगवातिविष्णोःकलास्यनिमिषोन्मकरौचकर्णौ उद्विग्नमीनयुगुलंद्विजपंक्तिशोचिरासन्नभृंगनिकरंसरइन्मुखंते १४

येदंदृपंनघटतेइतिभावः स्तनगतंकुंकुममालक्ष्याह पंकोऽरुणआत्मनस्तवविषाणेईदृक् अस्यपूर्वःकुतइत्यतआह येनपंकेन आश्रमंसुरभीकरोषिसुगंधयुक्तं करोषीति १२ लोकंनाथं यत्रत्योजनः उरसाइत्थमपूर्वावयवौबिभर्ति मनसउन्नयनौक्षोभकौपाठांतरेइत्थंभूतलक्षणेतृतीयावक्त्रेचबह्वद्भुतंबिभर्ति किंतदाहरसोमधुरालापःरासोविलासस्ताभ्यांसहितासुधाअधरामृतमादिशब्दात् स्मितनर्मादि १३ कावानवलोकेआत्मनोदेहस्यवृत्तिराहरः अंगहेसखे अदनान्चर्वणात् हविरितितत्संबंधीगंधोवाति आगच्छति इतितांबूलाभिप्रायम् अदनाद्धहिरंगभातीतिपाठेममतावद्भोजनात् बहिर्भूतेवृत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वंविष्णोःकलाऽसि विष्णुश्चनाश्नाति अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतिइतिश्रुतेःविष्णोःकलाऽसीत्यत्रहेतुः तवचकर्णौविष्णोरिवानिमिषोन्मकरौअनिमिषौरत्ननेत्रत्वेननिमेषशून्यौ उत्प्लुसंतौमकरौतदाकारेकुंडलेययोः तौकिंचतवमुखंसरइवसरइव तदेवाह उद्विग्नंचंचलंमीनयुगुलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदंताःतेषांपंक्त्याशोचिःशोभायस्मिन् सरसितुद्विजाराजहंसाः आसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमःपरिमललुब्धभृंगस्तोमोवायस्मिन् १४ ६

पतंगः कंदुकः भ्रमतः भ्रमन्त्रित्तस्यमे अक्षिणीएजयते चंचलतांनयति वक्रकेशसमूहंमुक्तबंधनंनस्मरसिनसंभालयसिकिंकष्टःधूर्तोनीवींहरतिएतन्नस्मरसिकिं १५अप
लब्धंप्रासम् मह्यंममहेमित्रमयासहतपश्चर्तुमर्हसि किंच सर्वेभवभावनः संसृतिविस्तारकोब्रह्मामेप्रसीदति त्वांभार्यांकल्पयतीत्यर्थः १६ द्विजदेवैनब्रह्मणादत्ता-
नाम् हृकृमनश्चलग्नंसत्नापयाति हेचारुशृंगि यतस्तेचित्तंतत्रमांत्वदधीनंनेतुमर्हसि सचिव्यस्त्वत्सरख्योऽपिशिवाअनुकूलाः सत्यः मांप्रतिसरंतु अनुवर्तन्ता-
म् यद्वा एतावत्पर्यंतंमे याःसचिव्यःसरव्यःशिवाः फेरवः ताःप्रतिसरंतुनिर्यांतु यद्वा वनवासेसहचर्योहरिण्यःशिवाःप्रतिसरंतु प्रदक्षिणंगच्छंतु १७ग्राम्ये
पुंवैदग्ध्यंयस्याः १८ बुद्ध्यादीनांहृद्देक्यम् १९ सूत्वाप्रसूयउपतस्थेअभजत् २० औत्पत्तिकेनैवस्वभावेनसंहननं दृढांगत्वम् २१ कामानांभोगैः अधिअधिकंम-

योऽसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षिणीमे मुक्तंनतेस्मरसिवक्रजटावरूथंकष्टोऽनिलोहरतिलंपटएषनीवीम् १५रू
पंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंह्येतत्तुकेनतपसाभवतोपलब्धम् चर्तुंतपोर्हसिमयासहमित्रमह्यंकिंवाप्रसीदतिसवैभवभावनोमे १६ नत्वां
त्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोहृगपिनोनवियातिलग्नम् मांचारुशृंग्यर्हसिनेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः १७
श्रीशुकउवाच इतिललनाऽनुयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूंविबुधमतिरधिसभाजयामास १८ सा चतन्नस्तस्यवी-
रयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालजंबूद्वीपपतिनाभौमस्वर्गभोगान्बुभुजे १९ तस्या
मुहवाआत्मजान्राजवरआग्नीध्रोना भिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत् सासूत्वाऽ
थसुतान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्रा
विभक्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः २१ आग्नीध्रोराजाऽतृप्तःकामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः
सलोकतांश्रुतिभिरवारुंधयत्रपितरोमादयंते २२ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदेवींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववी-
तिमितिसंज्ञानवोदवहन् २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेआग्नीध्रवर्णनोनामद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवाच नाभि-
रपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत १ तस्याहवावश्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्यदेश-
कालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोऽपिभगवान्भागवतवात्सल्यतयासुप्रतीकआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थ-
विधित्सयागृहीतहृदयोहृदयंगमंमनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २ न्यमानःश्रुतिभिःवेदोक्तैःकर्मभिःअवारुंधप्रापमादयं-

तेमोदंते २२ इतिएवंस्थूलाःसंज्ञायासांताःपरिणीतवंतः २३ इतिपंचमेटी० द्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयंचरितंनाभेःपरंमंगलमीर्यते यस्ययज्ञेप्रतीतःसन्पुत्रोभू-
दृषभोहरिः १ नाभिराग्नीध्रसुतःअपुत्रयामेरुदेव्याभार्ययासह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषुकर्मसुक्रियमाणेषुद्रव्यादयःसमयेयोगाउपायास्तेषामुपपत्त्यासंपत्त्यादुरधिगमोदु-
ष्प्रापोऽपिभागवतेषुकृपालुतयासुप्रतीकःशोभनावयवःसन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितंस्वतंत्रम् निजभक्तानांयेऽभिप्रेतार्थास्तेषांविधित्सयागृहीतमाकृष्टंहृदयं
चित्तंयस्यहृदयंगमं सुखकरम् यतःमनोनयनान्यानंदयंतियेऽवयवास्तैरभिरामंसुंदरम् २

अथहेत्यादिनिपातबाहुल्यंवाक्यालंकाराय आविष्कृतंभुजानांयुगुलद्वयंचतुष्टयंयेन हिरण्मयंतेजोमयं पुरुषेषुविशिष्यतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेनार्घ्येण सहोपतस्थुः अभ्रंजन्नित्यन्वयःविलसत्श्रीवत्सएवललामंचिन्हंयस्य दरवरःशंखः वनरुहंपद्मम् अछूरिचक्रम् अमृतमणिःकौस्तुभः एवमादिभिःउपलक्षितम् ३ स्फुरत्किरणायेप्रवरामणयः तन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूषणानितैर्विभूषितम् बहुमानेदृष्टांतः अधनाइवोत्तमधनं निधिम् ४ अर्हसीत्यादिनानिगदेनस्तुवंति हेअर्हत्तम परिपूर्णोऽपित्वमनुपथानांभृत्यानामस्माकमर्हणंमुहुःस्वयमेवस्वीकर्तुमर्हसि नतुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहुः नमोनमइत्येतदेवास्माकंसद्भिरुपशिक्षितम् त्वद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुः कोऽर्हतीति प्रकृतिगुणानांव्यतिकरःप्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्य अतएवानीशःप्रकृतिपुरुषयोःपरस्यअतएवईश्वरस्यअर्वाक्तनाभिस्त्वामस्पृशंतीभिःप्रपंचांतर्गताभिः नामचरूपंचआकृतिश्चआकारस्ताभिस्तवस्वरूपनिरूपणंकर्तुंकोनामपुमानर्हति ५ सह्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधि

अथहतमाविष्कृतभुजयुगुलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसत्श्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाऽच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितम् ३ स्फुरत्किरणप्रवरमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः ४ ऋषयऊचुः अर्हसिमुहुरर्हणमस्माकमनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोऽर्हतिपुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभीरूपनिरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि ७ अथानयाऽपिनभवतइज्ययोरुभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मनएवानुसवनमंजसाव्योभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ९ तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः १०

कस्मित्याहुः सकलजननिकायस्यवृजिनंनिरस्यंतीतितथाशिवतमाःप्रवराश्चयेगुणागणास्तेषामेकदेशस्तस्यकथनाद्विनाअधिकंनार्हति ६ वाङ्मनसाऽगोचरोऽपित्वंभक्तानांसुखाराध्यएवेत्याहुः हेपरम परिजनैरनुरागेणविरचितायेशबलेसंशब्दाःगद्गदाक्षरस्तुतयः सलिलंचसिताःकिसलयाश्चशुद्धपल्लवाःशिलेतिपाठेशिलं कुशादिमंजरी एवमादिभिःसंभृतयासंपादितया पूजयापरितुष्यसि ७ अथेतिप्रकारांतरे अन्यथातु अनयाइज्ययायागेनापिउरुभारभरया अनेकांगसमृद्ध्याऽपिभवतःसमुपचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ८ अत्रहेतुः आत्मनःस्वतएव अनुसवनंसर्वदा अंजसा साक्षात् व्योभूयमानाअतिशयेनभवंतोयेऽशेषाःपुरुषार्थास्ते स्वरूपंयस्यपरमानंदस्य नन्वेवंसत्यपियागानर्थक्यमित्याहुः किंत्विति सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यतेनतवेत्यर्थः ९ स्वोपयोगमेवप्रदर्शयंति तद्यथेति परमेभ्योऽपिपरमपुरुषप्रकर्षयुक्तयाकरुणयाउपकल्पयिष्यन् संपादयिष्यन् चकारात्कामितंच नापचितःअनपचितःअपूजितएवपूजाऽनपेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितःदृष्टोऽसि इतरवत्सापेक्षवत् १० छ छ छ छ छ छ छ

यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसि तथाऽपिहे अर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञे निजपुरुषाणांत्वद्भक्तानामस्माकमीक्षणविषयोभवान् यर्हियदाआसी
त् तदाह्ययमेववरःसंजातः ११ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंगेनवैराग्येणनिशितंयत् ज्ञानंसएवानलस्तेनविधूताअशेषामलायेषाम् अतोभवतइवस्व-
भावोयेषाम् तानेवाह आत्मारामाणामेवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्य अतस्तैरनवरतंपरिगुणिता अभ्यस्तागुणग
णायस्येतिसंबोधनम् १२ दर्शनेनैवकृतार्थाअपिपरमेकंप्रार्थयंते अथेति स्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः १३ अन्यच्चप्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचे
ति आशिषोमेहिकानांस्वर्गापवर्गयोरपीश्वरंत्वामुपधावति प्रजायामेवपुरुषार्थइतिभ्रमयोयस्य अधनोयथाफलीकरणंतुषकणादिकमाशास्तेनोधनदमुपधाव-

अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभव-
त्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनोऽसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृं
भणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवं
तु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाध
नःफलीकरणम् १४ कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितयामायया ऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितम
हच्चरणः १५ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदुषा
म् १६ इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमाह १७ श्रीभगवानुवाच अहो
बताहमृषयोभवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्र-
ह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८ ततआग्नीध्रीयेंऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः १९ इति
निशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिमभिधायांतर्दधेभगवान् २०

ति १४ इदंचनातिचित्रमित्याहुः इहसंसारेतेऽपराजितयामायया अनवसितपदव्याऽलक्षि
तमार्गयाअपराजितःकोवैनकोऽपि अतस्तयाऽनावृतमतिःकः अतएवविषयएवविषंतस्यरयावेगास्तैरनावृतामकृतिर्यस्यसःकः यद्यनुपासितमहच्च
रणः अतस्त्वन्माययामोहितस्यैवमाशंसाघटतइत्यर्थः १५ अदभ्रकर्तःहेबहुकार्यकारिन् अल्पीयसेकार्यायत्वंयस्मादिहसमाहूतोसितत्रप्रजायां
म र्थेधीर्येषांमंदानांतेषांनोयद्देवहेलनमवज्ञानं तत् सर्वान्प्रतितवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुमर्हसि १६ इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेणवर्षधरोभारतवर्षप
तिर्नाभिः तेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितोचरणोयस्य १७ असुलभत्वेहेतुः ममाहमेवाभिरूपःसदृशःकैवल्यात् अद्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवा
इवब्राह्मणास्तेषांकुलम् १८ आग्नीध्रीयेनाभौ १९ पतिंनाभिम् २० ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

हेविष्णुदत्तनस्यावरोधायने अंतःपुरेमेरुदेव्यांशक्रुयाशुद्धसत्वमूर्त्याऽवततार केषांधर्मान् वातरशनानां दिग्वाससाम् पाषंडिव्यावृत्त्यर्थमाह श्रमणानां तपस्विनाम् ऋषीणांज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमंथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् २१ इतिपंचमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तमृषभस्येहितंमहत् लोकार्थंयेनसत्कर्मनैष्कर्म्यंचनिदर्शितम् १ चतुर्थेशतपुत्रस्यराज्यंतस्योपवर्ण्यते यस्यराज्येजनःसर्वःसंतोषामृतनिर्वृतः २ अभिव्यज्यमानानिभगवल्लक्षणानि पादतलादिषुवज्रांकुशादीनियस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिःसाम्यादिभिः सहवर्द्धमानप्रभावम् प्रकृतयोऽमात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षंतिस्म १ वर्ष्मणादेहेन तस्यविशेषणद्वयंवरीयसाश्रेष्ठतमेन बृहंतःश्लोकाःपद्यानिकवीनांयस्मिन् तेनच ओजस्तेजः वीर्यप्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठइतिनाम

बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णुदत्तभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यांधर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवाऽवततार २१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुकउवाच अथतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवनायातितरांजगृधुः १ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणा वरीयसाबृहच्छ्लोकेनचओजसाबलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदंनामचकार २ तस्यहींद्रःस्पर्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत् ३ नाभिस्तुयथाऽभिलषितंसुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सताततेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ५ यस्यहपांडवेयश्लोकावुदाहरंति कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ७

चकार २ तस्यवर्षेमंडले ३ अवरुध्यप्राप्य स्वैरमिच्छयागृहीतोनरलोकसमानधर्मोमनुष्याकारोयेनतम् अतएवमाययास्वपुत्रइतिविलसितामतिर्यस्य ५ आपौरप्रकृतिपौरान्प्रकृतींश्चाभिव्याप्य विदितोनुरागोयस्मिन् कथंभूतोनाभिःजनपदःजनाःपौरादयःपदंप्रमाणंयस्यसः आत्मजंधर्ममर्यादारक्षणार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्संगेनिधायविशालायांबदरिकाश्रमेप्रसन्नंपरानुद्वेजकंनिपुणंचतीव्रंतेनउपासीनःसेवमानःकालेनतन्महिमानंजीवन्मुक्तिमवाप ५ नाभेःतत्प्रसिद्धंकर्म अनुतदनंतरंकोनुपुमानाचरेत् नकोपीत्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणाभिःपूजिताःसंतः ओजसामंत्रबलेन ७ छ छ छ

भा०पं०टी०
७

अन्येषांग्रहणायप्रदर्शितोगुरुकुलवासोयेनअनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्मविधिमभियुंजन् अनुतिष्ठन्जयंत्यांभार्यायामा त्मजानांशतंजनयामास ८ ९ तंभरतमनुकुशावर्तादयोनवपुत्राः नवतेः प्रधानाज्येष्ठाः १० तदनंतरं कविप्रमुखानव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोः संवादोयस्मिन् उपरिष्टात्एकादशस्कंधे ११ महाशालीनाअतिविनीताः १२ केवलःशुद्धः विपरीतवत् अनीश्वरवत्कर्माणिकुर्वन्नियमयत्नियमितवान्णगतरोनित्सा मरमयत् कर्मकरणेहेतुः अनुगतमुत्सन्नंधर्मस्वयमाचरणेनातद्विदासुपशिक्षयन् कथंधर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेण आनंदोभोगः अमृतंमोक्षः १३ शीर्षण्यःश्रेष्ठः

अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयं त्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ८ येषांखलुमहायोगीभरतो- ज्येष्ठःश्रेष्ठगुणआसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ९ तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तोमलयःकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृग्विदर्भःकीकटइति नवनवतिप्रधानाः १० कविर्हविरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः इतिभागवतधर्मदर्शनानवमहा- भागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपि- तुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणाबभूवुः १२ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मा र्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३ यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनुवर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितंसकलधर्मंब्राह्मंगु- ह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्यथो पदेशंशतकृत्वइयाज १६ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंचन- किमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १७ सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरस भायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच १८ इतिश्रीभाग वतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४

तेनाचरितंतत्तदनुवर्ततेयतः १४ सकलोधर्मोयस्मिंस्तत् ब्राह्मंगुह्यंवेदरह- स्यम् यद्यपिस्वेनैवविदितंतथाऽपिब्राह्मणान्एवंसेवकरोतीत्यर्थः १५ द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्रवयोयौवनम् युवैवधर्मशीलःस्यादितिवचना त् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशंयथाविधि १६ अन्यस्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछतिइच्छानुदयेदृष्टांतः अवि- द्यमानंखपुष्पादिकमिवनचान्यदीयमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्तरिऋषभदेवेप्रतिक्षणमुल्लसितस्नेहोद्रेकंविनाऽन्यन्नवांछति १७ अवहितात्मनःसंयतचित्ता नपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्नितिहवक्ष्यमाणमुवाच १८ इतिपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४

अ०
४

पंचमे मोक्षधर्मोपदेशः पुत्रानुशासनम् उक्तं पारमहंस्यं च तस्य दृढ्त्विति क्षया १ विड्भुजामपि ये संति तान् कष्टान् दुःखदान् कामान् विषयान् नार्हति तेन द्योग्यो ऽयं म-
नुष्यदेहो न भवति दिव्यमुत्कृष्टम् येन तपसा यस्मात् शुद्ध्यात्सत्वादनंतं ब्रह्मसुखं भवति १ मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसः संसारस्य द्वारं योषि
तां ये संगिनस्तेषां संगम् महतां लक्षणमाह सार्द्धेन महांत इति साधवः सदाचाराः २ मयि ईश्वरे कृतं सौहृदमेव अर्थः पुरुषार्थो येषाम् वाशब्देनान्यनिरपेक्षस्यैवा
स्य लक्षणत्वं दर्शयति देहं बिभर्तीति देहंभरा विषयवार्त्तैव न धर्मविषया येषु तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु गृहेषु च रातिर्मित्रं धनं वा पाठांतरे जायादिमत्सु यावदर्थाश्च
यावदर्थमेवार्था येषामिति मध्यमपदलोपी समासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्या इत्यर्थः ३ कामान्नार्हतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते
तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पापं नूनं कुरुते यतो विकर्मणः प्राचीनाद् यं क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं साधु न मन्ये ४ देहादेर्नश्वरत्वात् क्रिया नयमनर्थ इत्याशंक्याह प
राभवो देहादिना स्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्र हेतुः यावत्क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ५ उक्तमुपसंह

ऋषभ उवाच नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतम् १ म
हत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगम् महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये २ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था
जनेषु देहंभरवार्त्तिकेषु गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ३ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति
न साधु मन्ये यत आत्मनो ऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ४ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्वम् यावत्क्रियास्ताव
दिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५ एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते दे-
हयोगेन तावत् ६ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७
पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेनं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहो ऽयमहं ममेति ८ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य क
र्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत तदा जनः संपरिवर्तते ऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ९ इति एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुंक्ते पुनः कर्म
निष्ठं करोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थमाह अविद्ययेति अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति एवं मनः कर्तृ पुरुषं कर्मवशं प्रयुंक्ते ६ न केवलं देह-
योगमात्रमनर्थांतरं चेत्याह यदेति गुणानामिंद्रियाणामीहां चेष्टामयथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति विपश्चित् विवेकी सन्न पश्यति न पश्यतीति पाठे अयथा आत्मीयत्वे
नेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञो मूढः मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापान्विंदति ७ ननु यथोपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमात्रमनुभव
तः कुतस्तापाः स्युस्तत्राह पुंस इति प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयग्रंथिरस्त्येव एनं मिथः स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रंथिं दुर्भेदं वदंति कुत इत्यत आह अतः अस्मात् मिथुनीभावात्
प्रत्येकं हृदयग्रंथिना तु देहेंद्रियमात्रे ऽहं ममेति मोहः अस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ८ कदा तर्हि तस्य निवृत्तिरत आह यदा ऽस्य जनस्य कर्मभिरनु
बद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत् तदा ऽस्मात् मिथुनीभावान्निवर्तते ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परं पदं याति ९ ७ ७ ७

हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः हंसेमयिगुरौभक्तिः सेवाअनुवृत्तिस्तत्परताविगततृष्णया सर्वत्रलोकांतरेऽपि व्यसनावगत्यादुःखानुसंधानेन ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्थैः कर्मभिः अहमेवदेवोयेषांतैः संगात् हेपुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेतिबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनअध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सध्यक् सम्यक् इतिसर्वत्रसंबंधः असंप्रमादेनकर्तव्यस्यापरित्यागेन १२ सर्वत्रमद्भावोमद्भावना तत्रविचक्षणेननिपुणेनविज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेनज्ञानेन योगेनसमाधिना धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेत् निरस्येत् १३ ततः साधनादुपरमेदित्याह कर्माण्याशेरतेयस्मिन् येगेनउपायेन यद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमः सिद्धएवतथाऽपियावद्देहपातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तम् १४ किंच पुत्रान्पिताशिष्यान्वागुरुःनृपश्चप्रजाः एवमनुशिक्षयेत् ममलोकंयः कामयते यद्वा मदनुग्रहएवार्थोयस्य विमन्युःशिक्षितस्याकरणेऽपिकोपशून्यः अतज्ज्ञान् तत्त्वमविदुषः श्रेयोबुद्ध्याकर्मसुमूढान् अन्यथोपदेशेप्रत्यवायमाह मनुजःकाम्यकर्मसुपुरुषंयोजयन् गर्तेसंसारकूपेपातयतितंसमनुजःकमर्थंपुरुषार्थंलभते नकमपीत्य

हंसेगुरौमयिभक्त्याऽनुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच सर्वत्रजंतोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिज्ञासयादेहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनसध्यक् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचाम् १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेनयोगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् १३ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यक्व्यपोह्योपरमेतयोगात् १४ पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् कंयोजयन्मनुजोऽर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेतनिकामकामः अन्योऽन्यवैरःसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानम् दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथाऽधम् १७ गुरुर्नसस्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात् दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंशरीरंममदुर्विभाव्यंसत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः १९

र्थः १५ नयोजयेदित्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिः नष्टदृष्टित्वेहेतुः यइति निकाममतिशयेनकामोयस्य १६ तमीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्तयेन्नकोऽपि उत्पथेनगच्छंतमंधंयथातेनैवगच्छेतिकःब्रूयात् १७ समुपेतःसंप्राप्तोमृत्युःसंसारोयेनतं ततोभक्तिमार्गोपदेशेनयोनमोचयेत् सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नुयात् अतस्तस्यगुर्वादिर्नस्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादितिपुत्रोत्पत्तौयत्नोनकार्यइत्यर्थः दैवंदेवतानस्यादितिपूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपिद्रष्टव्यम् १८ एवंमोक्षधर्माननुपदिश्यभ्रातृशुश्रूषणलक्षणंधर्मंस्पर्द्धादिनिवृत्तयेतेषांजन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् इदंमनुष्याकारंशरीरंममदुर्विभाव्यमवितर्क्यंमदिच्छाविलसितंनत्वहंप्राकृतोमनुष्यइत्यर्थः मेहृदयंतुसत्त्वम् किंतद्हृदयं यत्रधर्मः तत्शुद्धसत्त्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाऽधर्मोदूरादेवपृष्ठेकृतःउत्सारितः अतएवमामृषभंश्रेष्ठंप्राहुः १९

भवंतश्च हृदयेनशुद्धसत्वमयेनजाताः तस्मान्मत्सरंहित्वामहत्तमसनाभसोदरंभजध्वम् ननुत्वत्पुत्रत्वात् त्वांवयंभजेमराजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपालयामेतिचेदत
आह तदेवमेशुश्रूषणंप्रजानांचपालनंभरतानुवृत्त्यैसर्वंकृतंस्यादितिभावः २० इदानींब्राह्मणाश्चसेव्याइत्याशयेनतेषांसर्वेभ्यःश्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषुचेतनेषु
विरोहंतीतिवीरुधः स्थावराः उत्उच्चैः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपियेसरीसृपाः सर्पंतीतिजंगमाः तेउदुत्तमाइतिसर्वत्रानुषंगः तेष्वपिसबोधनिष्ठास्थितियेषांपश्वा
दीनांतेकीटकादिभ्यः ततः तेष्वपिमनुष्याः ततोऽपिप्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोऽपिगंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽन्येविबुधानुगाः किन्नरादयः २१ तेभ्योसुराः देवास्त
रेभ्यः संधिरार्षः देवाश्चमघवत्प्रधानाः देवेभ्यइंद्रः श्रेष्ठइत्यर्थः ततोऽपिब्रह्मसुताःदक्षादयः तेषांमध्येभवः परः श्रेष्ठः सभवःविरिंच्यवीर्यः विरिंच्योवीर्यशक्तिःकारणंयस्य
सविरिंच्यवीर्यःअतस्तज्जनकत्वाद्विरिंच्यस्ततःपरइत्यर्थः सविरिंच्योमत्परः अहंपरोयस्यद्विजदेवाब्राह्मणाएवदेवाः पूज्यायस्यसोहम् २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतंनतुलयेसमंन

तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताः सर्वेमहीयांसममुंसनाभम् अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानाम् २० भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपा
स्तेषुसबोधनिष्ठाः ततोमनुष्याःप्रमथास्ततोऽपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये २१ देवासुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्मसुतास्तुतेषाम् भवःप
रः सोऽथविरिंच्यवीर्यः समत्परोहंद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राः किमतः परंतु यस्मिन्नृभिः प्रहुतंश्रद्धयाहमश्ना
मिकामंनतथाऽग्निहोत्रे २३ धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्वंपरमंपवित्रम् शमोदमः सत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षानुभवश्चयत्र २४ म
त्तोप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजाम् २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभव
द्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि
विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशेत् २७ श्रीशुकउवाच एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थम
हानुभावः परमसुहृद्भगवान्नृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वत
नयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधा
नः प्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८

पश्यामिअतोब्राह्मणात्परंतुभूतंकिंपश्यामिनकिंचित् विप्राइतितत्रत्यानांब्राह्मणानांसंबोध
न् समस्यैवाभावादधिकंकुतस्त्यमित्यर्थः तत्रहेतुमाह सार्धाभ्याम् यस्मिन्ब्राह्मणेश्रद्धयाप्रकर्षेण हुतमन्नादिकामंयथेष्टमहमश्नामि २३ मेतनुर्मूर्तिर्वेदाख्यायेनब्रा
ह्मणेनइहलोकेधृता यत्रचब्राह्मणेसत्वादयोष्टौगुणाः संतिततः परंकिंपश्यामीत्यन्वयः २४ निस्पृहत्वमाह मत्तोऽपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादि
नाकिमुस्यान्नकिमपि २५ तदेवंब्राह्मणसंमानंविधायेदानींसर्वभूतसंमानंविधत्ते हेसुताः सर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमदधिष्ठानतयावोयुष्माभिः संमाननीया
निपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्ताप्रपूतामत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हणम् २६ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंविधत्ते मनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेप-
रिबर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलम् येनपरिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनईशेत नसमर्थोभवेत् २७ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनी-

नांपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन्भरतनाभिपिन्यऋषभइत्यपदेशोनामयस्यभगवान् ब्रह्मावर्तात्स्वदेशात्प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्ध्वरितोऽवशिष्टःशरीरमात्रपरिग्रहोयस्य २८ अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्तमानः तूष्णींबभूव अवधूतस्येववेषोयस्य २९ तत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गेमार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरंपत्तनम् ग्रामाहट्टवंतः आकरःखनिःखेटःकृषीवलग्रामः वाटःपुष्पादिवाटिकाशिबिरंसेनायावासस्थानम् व्रजोगवांस्थानं घोषोगोपानाम् सार्थोयात्रिकजनसंघातः आश्रमाःऋषीणाम् तर्जनंभयजननम् ताडनंप्रहारः अवमेहनमुपरिमूत्रणम् ष्ठीवनंफूत्कृत्यश्लेष्मप्रक्षेपः ग्राव्णांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तंशापःएतैः अगणनेदृष्टांतः मक्षिकाभिरिवेतितत्रहेतुः असतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसंनिवेशेदेहइत्युपलक्षणमाकारोयस्यसदित्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात् केनहेतुना उभयोःसदसतोर्योऽनुभवः तत्स्वरूपेणयस्स्वमहिम्न्यवस्थानंतेन अतएवाखंडितमनोयस्यसःपरिबभ्राम ३० सचतदाग्रहगृहीतइवादृश्यत तत्रहेतुः पराक्पुरतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशाःतेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनादृतमतएवमलिनंनिजशरीरंतेन कथंभूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमाराणिकरचरणोरःस्थलानि तथाविपुलाबाह्वादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टोन्यासःसन्निवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंदरःस्वभावसिद्धोहासःतेनशोभनंमुखंयस्य तथानवनलिनदलवत् आवरनीयेशिशिरतारेतापहारिकनीनिके अरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकर्णकंठनासिकायस्यतस्य विगूढस्मितंयद्वदनं तस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकाममुद्दीपयन् एवंभूतोऽपितथाऽदृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हियदालोकंजनंयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणःपश्यन्बभूवतस्यप्रतिक्रियाकरणंकर्मचनिर्दिष्टमित्याचक्षाणः तदाआजगरंव्रतमास्थितःसन्शयानएवाश्नातिस्मेत्यन्वयः आजगरंव्रतंनामएकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदतिपुरीषमुत्सृजति उच्चरितेपुरीषेचेष्टमानोविलुंठन् तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः ३२ ७ ७

जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखंडितमनाःपृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम ३० अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरःसदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरासनमुपदधानःपरागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवाँल्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः ३२

बीभत्समिवाशंक्याह तस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सो गंधः सवायुः ३३ एवं गवादिचर्यया पानादि करोतिस्म तदेवाह व्रजन्नित्यादिना काकमृगगवामिवा
न्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य ३४ नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेवं वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथाकृतवान् वस्तुतस्तु भगवान्यतः
अविरतः परममहान् उत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोक्तो य आनंदः तदनुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेन अभेदेन नविद्यते अन्येषामिव अंतरा मध्ये उदर
स्य देहोपाधेर्भावस्तेन नित्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वत एव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् वैहायसं खेचरत्वम् मनोजवं मनः
सइव देहस्य वेगम् दूरग्रहणम् दूरदर्शनम् हे नृप हृदयेन मनसा ३५ इतिपंचमेटीकायां पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठे लीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा प्रद
ह्यतं दवाग्निः यः पश्यन्नपि नपश्यति १ योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् इत्युक्तं तत्र पृच्छति नेति भगवतः हे भगवन् योगेन समीरितमुद्दीपितं यत् ज्ञानं तेनावम

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ३३ एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः
काकगोमृगचरितः पिबति खादत्यवमेहतिस्म ३४ इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिरृषभोऽविरतपरममहानंदानुभव आत्मनि
सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपर
कायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते पंच-
मोऽध्यायः ५ राजोवाच ननूनं भगव आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हंति यदृच्छयो
पगतानि १ ऋषिरुवाच सत्यमुक्तं किंत्विह वाएके नमनसोऽद्धा विश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरातइव संगच्छंते २ तथाचोक्तम् नकुर्यात्क
र्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंद तप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्यच्छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्यु
र्जायेव पुंश्चली ४ कामोमन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५

जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि
यैः तेषां यदृच्छया प्राप्तानि योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हंति अतः किमिति नाभ्यनंददित्यर्थः १ अंगीकृत्य परिहरति सत्यमिति एके बुद्धिमंतोऽनवस्थानस्य
चंचलस्य मनसो विश्वासं न संगच्छंते नसम्यक् प्राप्नुवंति शठः किरातो यथा धृतेष्वपि मृगेषु शठे किराते यथा मृगा इति सप्तम्यंतं वा पाठांतरे शठो वंचकः किरातो वणिक् व्य
वहर्तरि यथा अस्मिन् साध्यवहर्ता विश्वासं नयातीत्यर्थः पाक्षिको दोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंददिति भावः २ यद्विश्रंभात् यस्य विश्वासात् चिराच्चीर्णं बहुकालसंचि
तं तपः चस्कंद स्रुतं ऐश्वरम् विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि सौभरिप्रभृतीनां तपः ३ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो यो योगी तदीयं मनः
कामस्य तमनु येऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ४ अरीन्कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५ ६ ६ ६ ६

प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह अथेति अखिलानांलोकपालानांललामोमंडनभूतोऽप्युपरताबाधिताऽनुवृत्तिर्यस्मात् सउपरामः देहाभिमानंजहौ त्रिलक्षणेनानेकप्रकारेण
अवधूतवेषादिभिर्नविलक्षितोभगवत्प्रभावोयस्मिन् सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारम् आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थांतरभावेनअभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमा-
ह असंव्यवहितम् ६ मनसास्व यंत्यक्तेऽप्यभिमानेकेनापिसंस्कारेणदेहःप्रचलति यथाकुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेनसर्वजीवन्मुक्तानामविद्यावासनयाभव
तीति ततोविशेषमाह योगमायावासनयेति ७ कोंकादीन्देशानुगतःसन् कयाऽपिवासनयाआस्येकृत अश्मकवलोयेन असंवीतोनग्नः ८ समीरवेगेनविधुतानांकं
पितानांवेणूनांसंघर्षणाज्जातउग्रोदावानलः आलेलिहानःसर्वतोग्रसन् ९ अवधूतवेषेणाऋषभदेवस्तत्रगतइत्येतस्यसूचकमाह यस्यकिलाश्रमातीतमनुचरितंत

अथैवमखिललोकपालललामोविलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावोयोगिनांसांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं
जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाणउपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्यहवाएवमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोग
मायावासनयादेहइमांजगतीमभिमानाभासेनचंक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपव
नआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्द्धजोसंवीतएववविचचार ८ अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानःसहते
नददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवेंककुटकानांराजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभय
मपहायकुपथपाषंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःप्रवर्तयिष्यते १० येनहवावकलौमनुजापसदादेवमायामोहिताःस्वविधिनियोगशौचचारित्रविही-
नादेवहेलनान्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनिकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोक
विदूषकाःप्रायेणभविष्यंति ११ तेचह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अयमवतारोरजसोप
प्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंतियत्रत्यजनामुरा
रेः कर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४

देशवासिभ्यउपाकर्ण्य अर्हन्नितिनामयस्यसराजास्वयंतत्रउपशिक्ष्यशिक्षित्वाकुपथश्चासौपाषंडश्चतंनिजमनीषयासं
प्रवर्तयिष्यतइत्यन्वयः तत्रहेतुः कलावित्यादि भवितव्येनप्राणिनांपूर्वसंचितपापफलेन १० येनप्रवर्तकेनमनुजेष्वपसदानिकृष्टाः स्वविधिनानियोगोयस्मिन् शौ
चचारित्रेताभ्यांहीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनिकुव्रतानिगृह्णानाः वेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ११ तत्फलंचांधंतमः प्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनयाअवेदमू
लया निजलोकयात्रयास्वेच्छाकृतप्रवृत्त्याआश्वस्ताःकृतविश्वासाः १२ ननुतर्ह्यनर्थकारीकिमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानांजनानांमोक्ष-
मार्गोपशिक्षणार्थः तस्यकैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३ अधिकंपुण्यंयस्मिन् एतद्भारतंवर्षे ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि १४

प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे यद्यस्मात् अकर्मी मोक्षस्तस्य हेतुं धर्मं चचार १५ अपरः कोनुयोगी अस्य कांकांदिशमप्यनुगच्छेत् योयोगी येन ऋषभेण असन्त्यात् अवस्तुत्वेन उदस्ता निरस्ता योगमायाः सिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृतः प्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं चकरोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूता उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितुमुद्यता अपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरितैः यत् ईरितं कथितं तत्समस्तं दुश्चरितमभितो हरतीति तथा परममहामंगलानामयनं च अवहितः सन् अनयोरपि श्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेण भक्तिः सम्यक् अनुवृत्ता भवतीत्यर्थः १७ भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तौ एवं न तु योगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमप्रार्थितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्था यैस्ते १८ ननु भगवतोऽतिसुलभत्वदर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमतिस्तुतिरेवेत्याशंक्याह हे राजन् भवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत् कुल-

अहो नु वंशो यशसावदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः। कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चचार धर्मं यदकर्महेतुम्॥ १५॥ को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी। यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः॥ १६॥ इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयति वाऽवहितो भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते॥ १७॥ यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः॥ १८॥ राजन् पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः। अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्॥ १९॥ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः। लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै॥ २०॥ इति श्रीभागवते म० पंचम० ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीशुक उवाच। भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिन्तितस्तदनुशासनपरः पंचजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे॥ १॥ तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पंच जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि॥ २॥

स्य पतिः नियंता किं बहुना क्व च कदाचित् दौत्यादिषु वः पांडवानां किंकरोऽपि आज्ञानुवर्ती अस्तु नामैवं तथाऽप्यन्येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति न तु कदाचिदपि सप्रेमं भक्तियोगम् १९ वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति नित्यमनुभूतं यन्निजं रूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं य आख्यातवान् तस्मै नमः २० इति पंचमस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् अथ भिर्भरताख्यानमतः प्रस्तूयतेऽमृतम् १ सप्तमे भरतो राज्ये चिरं यज्ञैर्हरिं यजन् आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिक्षेत्रेऽभजद्धरिम् २ संचिंतितः संकल्पेनैव राज्यादौ नियुक्तः १ आत्मनोऽनुरूपान् भूतादिरहंकार इव भूतसूक्ष्माणीति संततिदृष्टांतः २

भारतमिति स्वनाम्नाख्यापकत्वेन धर्मातिशयः सूचितः ३ बहुवित् सर्वज्ञः ४ यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपम् उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्
धयाईजे च तानेवाह आहृताः स्वाधिकारेणात्मसात्कृता ये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा विकृ
तय इति तैर्द्विविधैरपीत्यर्थः अनुसवनमित्यनंतत्वाचातुर्होत्रविधिनेत्यनंतवागग्रम् ५ किंच संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचिता अनुष्ठिता अङ्गक्रिया ये-
षां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानः चिंतयन् स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादिषु अभ्यध्यायत् ननु पृथक्त्वेनैत
न्वयः अपूर्वे पक्षद्वयं मीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालान्तरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति तदुक्तम् यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति
सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति तदेवाह क्रियाफलं धर्माख्यमिति च ननु यद्यङ्गं देवताः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तम् कर्मभ्यः
प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सा ऽपूर्वमिष्यत इति अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्य देवताश्र

सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति ३ स बहुविन्महीपतिः पितृपिताम-
हवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ४ ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृ
ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ५ संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपू
र्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव
भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ६ एवं कर्म-
विशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादि
भिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ७ श्रीराधाकृष्णाय नमः

यत्त्वमेव युक्तं प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव व्रीह्याद्याश्रयत्वं कुतो वा वासुदेवाश्रयमपूर्वं भावयति उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यान्तर्यामिणः प्रवर्तकत्वेन मुख्य
कर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वं न तु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्कर्तरीति
देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मन्त्राणां ये ऽर्था इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया
तस्यैव प्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवं भावनमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य अध्व
र्युभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण ६ एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः कथंभूते अन्तर्हृदय आकाशः स एव शरीरमभिव्य-
क्तिस्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषरूपस्योपलक्षणमाकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लि
खितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तेन पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अत्यन्तातिशयेन एधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ७ ७

एवमनुवृत्यावर्षाणामयुतानिनेषांसहस्रंतत्पर्यंतकाळेवसितोनिश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयोयेनसः अधिभूत्वभुज्यमानंरिक्थंधनंयथावि
भागंविभज्य सकलसंपदांनिकेतात् आश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रंप्रवव्राज यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडेवात्सल्यंकर्तृत्वेनसन्निहितः क्रियतेभक्तानामपेक्षितंतेन-
रूपेणसन्निहितोभवतीत्यर्थः ८ आश्रमस्थानानिउभयतउपर्यधश्चनाभिर्येषांते दृषच्चक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैः चक्रनदीगंडकीसरितांश्रेष्ठापवित्रीकरोति ९
एकलः एकः आराधनंसमीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अतएवउपरतोविषयाभिलाषोयस्यउपभृतः संवृद्धः उपशमोयस्य १० प्रवर्धमानानुरागस्यभरेणय
त् द्रुतंद्रवीभूतंतत्त्हृदयंतस्मिन् शैथिल्यमनुद्यमोयस्य आत्मनिदेहे उद्भिद्यमानंरोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्यक्रकारः समासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेनप्रणयबाष्पेण

एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपित्रपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्व
निकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज यत्रहवावभगवान् हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतेइच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतो
नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वावकिलसएकलःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिसलयतुल-
सिकांबुभिः कंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउपभृतोपशमःपरांनिर्वृतिमवाप १० तयेत्थ
मविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्द्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्र-
णयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणच्चरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाल्हादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिष
णस्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्यांनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचवि
रोचमानः सूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२

निरुद्धोवलोकोययोःतेनयनेयस्यसः एवंवर्त्तमानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुः निजरमणस्यस्वप्रीतिदातुर्येअरुणेचरणारविंदेतयोरनु
ध्यानेनपरिचितः समृद्धोभक्तियोगः तेनपरिप्लुतः सर्वतोव्याप्तः परमआल्हादः परमानंदोयस्मिन् गंभीरहृदयह्रदेतस्मिन्नवगाढानिमग्नाधिषणायस्य ११
धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवंतंसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः एण्याहरिण्या अजिनमैणेयंतदेववासस्तेन अनुसवनाभिषेकेना
र्द्राः कपिशाश्चयाःकुटिलाजटास्तासांकलापेनचविरोचमानः सूर्यमकाशिकयाऋचा हिरण्मयंध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तम् उज्जिहा
नेउद्गच्छतिसति सकारांतपाठेसन्नंतात्सन्नाद्यन्तु अर्थस्तुसएव १२

भा॰पं॰टी॰
१२

अ॰
८

परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातवेदो धनं कर्मफलं यस्मात् तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्र हेतुः यत् मनसैवेदं विश्वं जजान ससर्ज पुनश्च यदः सृष्टं विश्वं स्वयं नर्यादिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं कांक्षंतं हंसं जीवं स्फुरेतसा चिच्छक्त्या चिच्चष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः नृषु सीदति उपाधितयातिष्ठतीति नृषत्बुद्धिः तस्यां रिंगिं रिंगणं गतिं रातीति नृषद्रिंगिरा ताम् वाछंदसीत्यमिपूर्वरूपत्वाभावः तद्भर्गः इमः शरणं व्रजामः १३ इति पंचमस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे भजतो विष्णुं तस्य कर्मांतरायतः एणरक्षाप्रसक्तस्य जातमेणत्वमीर्यते १ कृपयापि कृतः संगः पतनायैव योगिनः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम् २ नैयमिकं नित्यं नैमित्तिकं विधिप्राप्तम् आवश्यकमवश्यप्राप्तं मूत्रोत्सर्गादि कृतमभिषेकादिकं येन ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उदकांते नद्यास्तीरे जलाशयाभ्याशं नद्याः समीपे पेपीयमाने अत्यासक्त्या पीयमाने सति तावदेव तत्क्षणमेव अविदूरेणासन्निधौ मृगपतेः सिंहस्य उन्नादो महान्नादः उ

परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान । सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिंगिरामिमः १३ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरित्रे भगवत्परिचर्यायां सप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुक उवाच एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकांत उपविवेश तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् १ तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम २ तस्या उत्पतंत्या अंतर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ३ तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ५

कृतः १ प्रकृत्या स्वभावत एव विक्लवा व्याकुला सुतरां तु हरिभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रांतनेत्रा न गता तृषा तृट् यस्याः उच्चक्राम नदीमुल्लंघितवती २ अंतर्वत्न्याः गर्भिण्या उरुभयेन स्थानात् विचलितो योनेर्निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लंघनं भयं च एतैः खेदेनातुरा पीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात अथानंतरं मृता च ३ एणकुणकं हरिणबालकम् अपविद्धं बंधुभिः त्यक्तमिति एतैः कृपणत्वादिहेतुभिः योऽनुकंपा तया अनयत् ४ कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना पालनं व्याघ्रादिभ्यो रक्षणम् लालनं चुंबनादिना प्रीणनं कंडूयनादिना एतैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमा अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ५

आसक्तिं प्रपंचयति अहोइत्यादिनाइतिकृतानुषंगइत्येतत्पर्यंतेन ईश्वररथचरणाः कालचक्रं तस्यपरिभ्रमणवेगेनस्वगणादिभ्योविभ्रंशितः माइतिमांचशरणंप्रापितः मामेवमातापित्रादिबुद्ध्याउपेयायप्राप्तः यौथिकान्यूथसंघातिनः अनुसृगुनाएतन्निमित्तंममस्वार्थोभ्रश्यतीतिदोषदृष्टिमकुर्वता ६ तदेवाहनूनंहीति ७ इतिएवंकृतोऽनुषंगः आसक्तिर्येनमृगजहुनामृगापत्येनसहस्नेहेनानुबद्धंहृदयंयेन ८ स्नेहानुबंधमेवप्रपंचयति कुशकुसुमेत्यादिनास्वधृयतीत्यंतेनसालावृकाःश्वानः यदाभयंशंकमानोभवतितदातेनसहवनंसमाविशति ९ अतिशयितःप्रणयभरोयस्यतद्धृदयंयस्यसः १० वर्षपतिर्भरतः प्रकृतिस्थेनस्वस्थेनस्तात्भूयात् ११ अन्यदाअदर्शनेसकरुणंयथाभवत्येवमनुशोचन् इतिहोवाचेत्यन्वयः अतितर्षेणअसौत्सुक्येनहरिणकु

अहोबतायंहरिणकुणकःकृपणईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेणस्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितःशरणंचमोपसादितोमामेवमातापितरौभ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयायनान्यंकंचनवेदमय्यतिविस्रब्धश्चअतएवमयामत्परायणस्यपोषणपालनप्रीणनलालनमनुसूयुनाऽनुषंगंशरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनंह्यार्याःसाधवउपशमनशीलाःकृपणसुहृदएवंविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपेक्षंते ७ इतिकृतानुषंगआसनशयनाटनस्थानाशनादिषुसहमृगजहुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत् ८ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकसालावृकादिभ्योभयमाशंसमानोयदासहहरिणकुणकेनवनंसमाविशति ९ तदापथिषुचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयःकार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहति एवमुत्संगेउरसिचाधायोपलालयन्मुदंपरमामवाप १० क्रियायांनिर्वर्त्यमानायामंतरालेषूत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति ११ अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणहरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइतिहोवाच १२ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतअहोममानार्यस्यशठकिरातमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सुजनइवागमिष्यतिकिम् १३ अपिक्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगुप्तंद्रक्ष्यामि १४ अपिचनवृकःसालावृकोऽन्यतमोवानैकचरएकचरोवाभक्षयति १५ निम्लोचतिहभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापिममनमृगवधून्यासआगच्छति १६ अपिस्विदकृतसुकृतमागत्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन् १७

कविरहेणविह्वलेहृदयेसंतापोयस्यकश्मलंमोहंप्रापितःसन् १२ अपीतिसंभावनायांबतेस्यनुकंपायाम् अहोइतिखेदे शठकिरातयोरिववंचनपराकूराचमतिर्यस्यअकृतसुकृतस्यनिर्भाग्यस्यममतच्छाठ्यादिकमगणयन्नचिंतयन्नागमिष्यतीतिकिम् अपराधाचिंतनेहेतुःआत्मप्रत्ययेनस्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासःसन्सुजनोनययागणयतितद्वत् १३ शष्पाणिकोमलतृणानि १४ नैकचरोयूथचरःसूकरादिःयद्वाएकएवचरतिनियःकूरस्वभावोव्याघ्रादिर्नभक्षयतिकिम् १५ सकललोकस्यक्षेमोयस्मात्सउदयोयस्यवेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यसःसूर्योनिम्लोचति अस्तंयातिमृगवध्वान्यासोनिक्षेपभूतः १६ हरिणएवराजकुमारः आगत्यमामपिस्वित्सुखयिष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन् विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैर्निजमृगदारकविनोदैःस्वीयानांखेदमपनुदन् १७

संभवति नैतदित्याह क्ष्वेलिकायां क्रीडायां मृषायः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन पृषज्जलबिंदुः तद्वद्रूपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति १८ आसादितं हविर्यस्मिन् तस्मिन्बर्हिषि दर्भे दंताकर्षणादिना चापलेन दूषितेसति दूषिवेति पाठे बर्हिषिविषये दूषणकुर्तेत्यर्थः मयाधिक्षिप्तः सन् तत्क्षणमेवोपरत क्रीडो निश्चलआस्ते १९ इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत्खुरखातभूभागोपलंभसंभ्रांतहृदय आह किंवेति अरे अहोअनयाक्षित्या किंवातप आचरितं तपस्विन्यासभाग्यया यत् यस्मादियं सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमाश्च खराश्च खुरायेषु तेषां पदानां तत्रतत्रांकितानां पंक्तिभिः द्रविणं मृगस्तेन रहितस्य अतएवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रविणमार्गं सूचयंती सती स्वात्मानं चताभिः कृतमंडनं द्विजानां यज्ञभूमिं करोति यस्मिन्देशे मृगः कृष्णास्तस्मिन् धर्मान्निबोधनेति स्मृतेः २० तावदुदितं चंद्रे मृगं दृष्ट्वास्य मृगत्वं संभावयन्नाह अपिस्विदिति २१ चंद्ररश्मिस्पर्शसुखं संप्राप्याह किंवेति सं

क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिना आमीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति १८ आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धोऽभीतभीतः सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते १९ किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनयायदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखुरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयंत्यात्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २० अपिस्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजनवत्सलः परिपाति २१ किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं मामुपसृतमृगीतनयं शिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च २२ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः सयोगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यंतर एणकुणक आसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २३

भावनायामात्मजविश्लेषेण ज्वरस्तापः स एव दवदहनः तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य जलस्थं पद्मं तापं सोढुं क्षममिति स्थलग्रहणम् उपसृतो मृगीतनयो येन तं मां चंद्रः स्वधयति शांतिं गमयति कैः शिशिरं च तच्छांतं च मय्यनुरागेण गुणितं च आवर्तितं पुनः पुनः स्रवद्यद्वदनसलिलं तदेवामृतमया गभस्तयः तैः लोके हि मंत्रवादिनो वदनसलिलैस्तापं शमयंतीति प्रसिद्धम् उपसृत्य मृगीतनय इति पाठे मनोरथांतरमेतत् उपसृत्य मृगीतनयः किंवा मां स्वधयिष्यती तिशेषं समानम् २२ मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात् पूर्वं परित्यक्तादुस्त्यजा औरसायेन अंतरायेण विहतं योगारंभणं यस्य आत्मानमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युसमयश्चापद्यत २३ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

लोकं देहंमृगेणसहितंविसृज्यप्राकृतइवमृगशरीरमवाप कथंभूतः कलेवरंमृतमनुनमृतानविनष्टापूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २४ आहस्वचित्ते २५ अहोकष्टंधीरा-
णांमार्गाद्भ्रष्टोऽहम् भ्रंशमेवाह यद्यतःविमुक्ताः समस्ताःसंगायेनविविक्तंपुण्यारण्यंशरणंयस्यआत्मवतोधीरस्यममनःसर्वेषांभूतानामात्मनिवासदेवसमा
वेशितंसमाहितंचनिश्चलंसत्आरात्दूरादेवस्रुत्वाच्चलितंनिःसृतम् केनसमावेशितम् तस्यानुश्रवणादिष्वभियोगेनअभिनिवेशेनअशून्याः सकलायामायस्मिन् तेनकालेन २६ नि
गूढोऽनाविष्कृतोनिर्वेदोयेन शालवृक्षोपलक्षितंग्रामम् कालंजरात् यत्रहरिणोजातः तस्मात्सर्वतात् २७ आसीवसहचरोयस्यएकाकी प्रतीक्षमाणस्यैवप्रपंचः
मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः २८ इतिपंच॰टी॰ अष्टमोऽध्यायः ८ नवमेजडविप्रस्तेतस्यरागाद्यभावतः भद्रकाली

तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्ष्यमाणोमृगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकलेवरंमृतमनुनमृतज
न्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २४ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनाऽनुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआ
ह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतआत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवा
सुदेवेनतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनसमावेशितंसमाहितंकार्त्स्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्या
रान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ इत्येवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितंशालग्राममपुलस्त्यपुल-
हाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृग
त्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभा॰पंचम॰भरतचरित्रेअष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशु
कउवाच अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानं
दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नवसोदर्याअंगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायाम् १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपर
मभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणाविप्रलंगतमाहुः २ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःक
र्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगुलंमनसाविदधदात्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मा
वलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ३ पशुत्वेऽपिनिर्विकारत्वमीर्यते १ पितुःप्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतःप्रारब्धकर्मवे
गेनतदंतेजडविप्रताम् २ अंगिरसगोत्रजानांप्रवरस्यश्रेष्ठस्यशमादियुक्तस्यस्वगोत्रातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादिविद्याकर्मविद्याआत्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तभोक्त्रात्मज्ञानम्
आनंदोधर्मसंपत्तिजःआत्मनासदृशाःश्रुतादयोगुणायेषांते समानोदरानवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मम् १उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतम् शु
चीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतेइतिस्मृतेः २ तत्राऽपिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधवि
ध्वंसनंश्रवणंस्मरणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणारविंदयुगुलंमनसाविशेषेणधारयन्प्रतिघातशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेन सः ३

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धमनोयस्यजडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनांतान्संस्कारान्विदधानस्तमुपनीयउपनीतस्यपुनःशौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् त
त्रहेतुः अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ४ सोऽपिचपितुःशिक्षानिर्बंधनिवृत्तयेअसध्रीचीनमसमीचीनमिव करोतिस्म उपाकरणवेदव्रताद्यनंतरंश्राव
णादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन् आदौनावद्याहृतिभिःसहप्रणवशिरःसहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरोमासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामासतता
वताऽपिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंव्याहृत्यादितस्यनागतमित्यर्थः ५ आत्मभूतेस्वतनुजेअनुरागेणावेशितंचित्तंयेनशौचादीनियान्योपकुर्वाणकस्यसावधिब्र-
ह्मचर्यवतः कर्माणितेनानभियुक्तानिअनादृतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतःमृतइत्यर्थः अनुशासननिर्ब-

तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमा
नन भिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोति छंदांस्यध्यापयि
ष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुजआत्मन्यनुरा
गावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्र
मनुशास्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृतः ६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंस्व
पत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरवि-
द्यायांजडमतिरितिभ्रातुरनुशासननिर्बंधान्यवृत्सत ७ सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपा
णिप्रभाषतेकर्माणिसचकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाच्ञयायदृच्छयावोपसादितमल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवाऽभ्यवहर
तिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमःसुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावि
तदेहाभिमानः ९

येपुनस्तमेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसन्नयोग्यआग्रहोयस्य ६ सपत्न्यैसमर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेनसप्तम्यंतपाठेप्ययमे
वार्थः न्यवृत्सत निवर्तितुमैच्छन्निवृत्ताइत्यर्थः ७ यदाभिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिप्रभाषते मूल्यमंतरेणबलात्यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिः वेतनंमूल्यंवि
ष्ट्यादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति परंभुंक्तेकेवलंनत्विंद्रियप्रीतये ८ अत्रहेतुद्वयमाह नित्यंसदानिवृत्तंनिमित्तंयस्मात् उत्पादकशून्यःस्वसिद्धःअ
भिव्यंजकशून्यःविशुद्धःकेवलोऽयोऽनुभवःसएवानंदरूपःस्वात्मातस्यलाभः एवंभूतोऽहमितिज्ञानंतस्याधिगमःप्राप्तिरस्तियस्य द्वंद्वानिसन्मानाव
मानादीनितद्धेतुकयोःसुखदुःखयोरहृतदेहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ ॰ ॰ ॰ ॰

अतएवशीतोष्णादिषनादृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंतेनिबिडी भवंतिस्म अंगानियस्यकठिनावयवइत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनम् अनुन्मर्दनंमर्दनाभावः अमज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्य यथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुत्सितेनपटेनावृताकटिर्यस्यउरूमषिणाअतिमलिनेनतत्वतस्तंनजानंतियेतैर्जनैरवमतः सन् १० यदातुपरेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवति तदाकेदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेननियुक्तः सन् करोतिकिंतु अत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेक्षेत्रेसमंभवेत् इतः उद्धरणेविषमंस्यादित्यादिनवेदभ्रातृभिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतवद्भुंक्ते कणाश्चूर्णतंडुलाः पिण्याकंतैलयंत्रोद्धृतंतिलकिट्टम् फलीकरणंतुषाः कुल्माषाः कीटदष्टामाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नम् ११ तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवमीरितम् अथा

शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानादृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरूमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाअतज्ज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहारंकर्मवेतननईहमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन प्यमृतवदभ्यवहरति ११ अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्यहदैवमुक्तस्यपशोःपदवीलदनुचराः परिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवः आकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरः प्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाऽभिषिच्याहतवाससाच्छाद्यभूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशसंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याः पुरतउपवेशयामासुः १५ अथवृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे १६ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाअतिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७

न्यचरितंप्राहचित्रंमृत्यावसंभ्रमः वृषलपतिः शूद्रसामंतश्चौरराजः आलभतआलब्धुंप्रवृत्तः १२ दैवाद्बंधनविमुक्तस्यपशोः तमसाव्याप्तायांनिशितत्रापिनिशीथसमयेअर्धरात्रावसरेआकस्मिकोदैवनिर्मितः विधिः प्रकारस्तेनवीरासनेनऊर्ध्वावस्थानेन १३ अवमृश्यज्ञात्वा १४ पणयः चोराः अहतेननूतनेनउपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थयाहिंसाविधानेनगीतादिघोषेणसह १५ वृषलराजस्यपणिः पुरोहितत्वेनवर्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितंभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितम् १६ धनमदएवरजः तेनोत्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनोयेषांभगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्यपथेच्छंवर्तमानानांयत्कर्मतदुपलभ्यदेवीउच्चचाटप्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतमालंभनम् सूनायामपिआपत्कालेऽनुज्ञातायामपिहिंसायामननुज्ञातंभद्रकालीत्यंतंगद्यम् १७ ७ ७ ७

अमर्षोपराधासहनंरोषश्च वपुषोदाहनंतयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनविलसितउत्तंभितोभ्रुकुटिलक्षणोविटपःशाखाकुटिलादंष्ट्राश्चअरुणानीक्षणानि तेषांचआटोपःसंभ्रमः तेनातिभयानकंवदनंयस्याः इदंतुजगद्धंतुमुद्यतेवमहांतमट्टहासंसनादंहासंततःस्थानादुत्पत्यविवृक्णानिछिन्नानिशीर्षाणियेषांगणेनप रिवारेणसहशिरांसिएवकंदुकानितेषांलीलयाचिक्रीडे च १८ ननुकथंदेव्याराधकानामेवंविपरीतंफलंतत्राह एवमेवेति महत्सुअभिचाररूपोतिक्रमःअपराधः १९ नन्वसंभावितमिदमेवंयन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राह नवाइति विमुक्तोदेहाद्यात्मभावलक्षणःक्षुद्रहृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्वानांसुहृदः आत्मनश्चयेतेषांनचतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेऽपिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताभितोरक्ष्यमाणानाम् केनअनिमिषःकालःसएवअरिश्चक्रंतेनवरा-

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाऽट्टहासमतिसंरेणविमुंचंतीततउत्पत्य पापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्त- चविजहारचशिरःकंदुकलीलया १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुदत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमः- स्वशिरश्छेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवताअनिमिषारिवरायुधे नाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसानाम् २० इतिश्रीभागवतेमहापुराणे पंचमस्कंधेजडभरतचरितंनामनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपति नाशिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगोखरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृही तैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसहमहानुभावः १ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदाविष मगतांशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्वतिक्रमतकिमितिविषममुह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसो पालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३

युधेन तैस्तैर्भावैश्चअंतर्यामितयाप्रवर्तमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैःनकुतश्चिद पिभयंयस्मिन् भागवतानांभगवदुपासकानां परमहंसानाम् २० इतिपंचमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेक्षिपताराज्ञाशिबिकांस्वांवहन्मु निः स्वदुर्वादानुवादेनविज्ञायाशुप्रसादितः १ एवंभूताविकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोःसमम् इतिसर्वज्ञतासित्स्यैरहूगणकथेरणम् २ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदे शयोःराजातत्त्वजिज्ञासुःकपिलाश्रमंयदागच्छतिस्मतदायद्वृत्तंतदाह अथेति इक्षुमत्यानद्यास्तीरेतेषांशिबिकावाहानांकुलस्यनाथेनएषगोरिवखरइव चभारंवोढुंसमर्थइतिधियापूर्वंयेकेचनविष्ट्याबलात् गृहीतास्तैःसह प्रसभंबलात् गृहीतःसन् अतदर्होऽपिसमानुभावःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसा परिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चात्यागतिस्तस्याहेतुभूतायाःपुरुषाणांगतिर्नसम्यगाहिताएकरूपानाभूत् २ सोपालंभंसाक्षेपम् सामदानभेददं- डेषुउपायेषुचतुर्थाच्छंकितचित्ताः ३

भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनः नपारयामः नशक्नुमः ५ रूपणानांवचोनिशम्यसांसर्गिकिः संसर्गनिमित्तः एकस्यापिदोषः सर्वेषामेवभवितुमर्हतीतिनिश्चि
त्यरहूगणआहेत्यन्वयः कथंभूतःउपासितावृद्धायेनसोऽपिस्वभावेनबलात्परवशः कृतःसन् कथंभूतंप्रत्याह नसम्पृष्टंब्रह्मतेजोयस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिवस्थि
तम् ५ भ्रातरितिसंबोधनमाक्षेपाभिप्रायम् व्यक्तंनिश्चितमुरुअधिकंपरिश्रांतोऽसीत्यादीनिविपरीतार्थानिषड्वाक्यानि ऊढिवान्प्रापितवान् तत्रापिस्फारचिरम् जरसाचवृद्ध
त्वेन संघट्टिनःसहचराः बहुयथाभवत्येवंविप्रलब्धोऽपिवक्रोक्त्याउपहसितोऽपितूष्णीमुवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावेहेतुः अविद्ययारचिताद्व्यादयोयस्मिन्स्वचरमक-
लेवरे नाध्यारोपितोमिथ्याप्रत्ययोयेनतत्रद्रव्याणिमहाभूतानिगुणाइंद्रियाणिकर्माणिपुण्यपापानिआशयोऽतःकरणं यतः ब्रह्मभूतः ६ मामनाहृत्यभर्तुःस्वामिनोममशास
नमाज्ञामतिक्रामसिचिकित्सांशास्तिम् दंडपाणिर्यमोयथाजनसमूहस्यशास्तिंकरोति यथास्वांप्रकृतिमप्रमत्तताम् ७ अबहुमनन्वितम् नरदेवोऽहमित्यभिमानोयस्यतम्-

नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामःअयमधुनैवनियुक्तोऽपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयामइति ४ सांसर्गिकोदोषएवनू
नमेकस्यापिसर्वेषांसंसर्गिकाणांभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारहूगणाउपासितवृद्धोऽपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरवि
स्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतमतिराह ५ अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवान्स्फारचिरंनातिपीवानसंहननां
गोजरसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनइतिबहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनिसंस्था
नविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिबिकांपूर्ववदुवाह ६ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणः
किमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायायथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति
७ एवंबह्वबद्धमपिभाषमाणंनरदेवाभिमानंरजसातमसाऽनुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राह्म-
णोब्रह्मभूतःसर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायामतिव्युत्पन्नमतिःस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह ८ ब्राह्मणउवाच त्वयोदितंव्य
क्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिराशोनविदांप्रवादः ९

अनुविद्धेनसंगुणितेनतिरस्कृतःअशेषः संपू
र्णोभगवतःप्रियोनिकेतआश्रयोयेनतं यद्वाऽशेषाणांभगवत्प्रियाणांनिकेतः सर्वेषांभूतानांसुहृच्चआत्माचयोगेश्वराणांचर्या जडादिवत्आचरणं तस्यांचात्यंतं
व्युत्पन्नापरिचितामतिर्यस्यसतं स्मयमानःहसन्निवेतिमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते विगतस्मयःगतगर्वः ८ तत्रवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वंनश्रांतः नचदीर्घमध्वानमागतइतितत्रो
त्तरमाह त्वयायदुदितमुक्तंश्रमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्तथैवअविप्रलब्धंविप्रलंभोनभवति तदेवाह हेवीर यदिभारोनामकश्चित्स्यात्सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदिस्यात्सचमे
यदिप्रसक्तःस्यात्तर्हीदानींभाराभावात्विप्रलंभःस्यात्नत्वेतदस्तिभारस्यवोढुश्चानिरूप्यत्वात्ममचतत्संबंधाभावात् तथागंतुरधिगम्यंप्राप्यमध्वावायदिस्यात् अद्धेतिपाठे-
साक्षात्परमार्थतः तच्चमेयदिस्यादित्यादियोज्यम् यत्त्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राह चेतनमुद्दिश्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमूर्खाणांयतोऽयंप्रवादोराशौभूतसंघेदे
हेएवनत्वात्मनिदेहएवपीनोनाहमित्यर्थः ९ ७ ७

एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदश्च देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवंति मम तु निरभिमानस्य न संति यद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि मम तु त-
न्न जातस्य न संति १० यच्चोक्तं जीवन्मृतोऽसीति तत्राप्याह जीवन्मृतत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य सर्वस्य परिणामिनो दृष्टम् यद्यस्माद्विकृतं प्रतिक्षणमाद्यंतवत् यदुक्तं
भर्तृशासनमतिचरसीति तत्राह स्वं च स्वाम्यं च तयोर्भावः सत्ताऽहं ईड्य यत्र प्रसेध्रुवः यदि व्यवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्म तयोर्योगो ध्रुव उच्यते
उचितो भवति उच समवाये इति धातुः यदि तु तव राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात् तदा सर्वमेतद्विपरीतं स्यादित्यर्थः ११ ननु यावद्राजाऽहं तावत्तव स्वामी भवाम्येवेति चेत्तत्रा-
ह विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तं बुद्धेर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्यत्र न पश्यामि मनागीषदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि किं ते करवामेति १२ यत्तूक्तं प्रमत्तस्य ते
चिकित्सां करोमि यथा स्वां प्रकृतिं भजिष्यस इति तत्राह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थां ब्रह्मभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दंडेन शिक्षितेन वा-

स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च निद्रा रतिर्मन्युरहंमदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न संति १० जीवन्मृतत्वं नियमे-
न राजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ११ विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्यामि यन्न
व्यवहारतोऽन्यत् क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् करवाम किं ते १२ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन अर्थः कि-
यान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः १३ श्रीशुक उवाच एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपर-
तानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १४ स चापि पांडवेय सिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्छ्र-
द्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्
विगतनृपदेवस्मय उवाच १५ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात्क्षेमाय नश्चेद-
सि नोत शुक्लः १६ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात्
१७

कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् यदि पुनरहं न मुक्तः किंतु प्रमत्तः स्तब्ध एव तथाऽपि मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः नहि जडस्वभावः शिक्षयाऽ-
पि पटूकर्तुं शक्यत इति १३ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्वा उपरतमनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफलं कर्म क्षपयन् १४ हे पां-
डवेय सम्यक्छ्रद्धया तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तोऽधिकारो येन यथा दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्रणयेदिति गुणफलसंबंधेऽधिकारः
एवं सात्त्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकार इत्यर्थः बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृप देवोऽधिराज इति गर्वो यस्य १५ द्विजानां मध्ये कतमः
यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमोऽवधूतः इहापि कस्माद्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षेमाय चेत्प्राप्तः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवसि किम् उते-
ति वितर्के १६ किमनया चिंतया शिबिकां तावद्वहामीति चेदत आह नाहमिति वित्तपः कुबेरः १७ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्मात् भृशंशंकेतस्मात्वक्रुस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरंब्रूहिनिगूढंपिहितंविज्ञानरूपवीर्यंप्रभावोयेन अपारः अनंतमहिमा तत्रहेतुः नोमनसाऽपिभेत्तुंनक्षमंनशक्यम्
किंभेत्तुमित्यपेक्षायामाह नेवचांसीति यद्वा मनसायुक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोऽपिभेत्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः १८ स्वस्यज्ञानार्थितांदर्शयति अहंचेति इहसंसारेयत् अरणंश
रणंतत्किमितिमष्टुंप्रवृत्तोऽस्मिज्ञानशक्त्याऽवतीर्णंकपिलं १९ सएवभवान्किंस्विदेवंविचरतिगृहाविष्टः कथंचिच्क्षीतपश्येत् २० एवंतत्स्वरूपंपृष्ट्वातदुक्तोत्त
राण्याक्षिपति तत्रयदुक्तंममश्रमोनास्तीतितत्राह दृष्टइति आत्मनोमेअनुमन्ये अनुमिमे अनुमानंचैवम् भवान्भारवाहनादिनाश्रांतः कर्तृत्वात् यःकर्तासश्राम्य
ति यथाऽहंयुद्धादिकर्ताइति नन्विदंव्यवहारमात्रंनतुसत्यंतदुक्तंव्यवहारतोऽन्यंनपश्यामेतितत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचःसमूलःसप्रमाणकएवेष्टः यथाय
थावत् असताघटादिनाउदकानयनादेरभावात् एवंप्रयोगः प्रपंचःसत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यःपुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारीयथामिथ्याघटादिरिति २१
यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयोमेनवस्तुतः संतीति औपाधिकत्वेपिसत्यत्वंकिंनस्यादित्याह स्थाल्या अग्निनातापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्यतापः तस्यतापात्तंडुला

तद्रूव्यसंगोजडवृन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसापिभेत्तुम् १८ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्व
विदांमुनीनांपरमंगुरुंवै प्रष्टुंप्रवृत्तः किमिहारणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलावतीर्णं १९ सवैभवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वि
त् योगेश्वराणांगतिमंदबुद्धिः कथंविचक्षीतगृहानुबंधः २० दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोमेभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथासतोदानयनाद्य
भावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः २१ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः
पुरुषस्यानुरोधात् २२ शास्ताऽभिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टम् स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोनिजहात्यघौ
घम् २३ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोयथातरेसदवध्यानमंहः २४ नविक्रियाविश्व-
सुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धिमादृक्नंक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः २५ इतिश्रीभा०म०पंचम-
स्कंधेदशमोऽध्यायः १०
नांबहिर्भागस्यततस्तदूर्गर्भस्यचरंधिः पाकः नचात्रकिंचिन्मिथ्याएवंदेहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्तासंसृतिः पुरुषस्यभ
वति असवःप्राणाः आशयोमनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवृत्तेन तथाहिनिदाघादिनादेहेतप्तेइंद्रियाणांतापः ततःप्राणस्यततोमनसइत्येवंयथायथमूह्यम् २२
यदुक्तंस्वस्वाम्यभावोऽध्रुवइतितत्राह शास्तेति अध्रुवत्वेपियदायोनृपतिः सप्रजानांशास्तागोप्ताचयश्चोक्तंस्तब्धादेः शिक्षापिष्टपेषइतितत्राह ऽयोऽच्युत
स्यकिंकरः सपिष्टंनपिनष्टि निष्फलंनकरोति स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपिशास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैवसफलत्वात् तदाह स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनंकुर्वन् यस्मा-
दघौघंनिजहाति २३ यस्मादेवंममत्वदुक्तंविपरीतंप्रतिभाति तत्तस्मात् नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृताः तिरस्कृताः सत्तमाःभवादृशायेनतस्यमेमैत्रीदृशंस्ने
हयुक्तांदृष्टिंकृषीष्टकरोतु सतामवज्ञारूपंपापंयथातरिष्यामि २४ ननुममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतःपापंतत्राह नेति यद्यपितववि‍क्रियानास्तिविश्वस्यसु
हृच्चासौसखाचतस्य अतःसर्वत्रसाम्येनस्वदेहेविगताभिमानस्यतथाऽपिमहतामवमानात् मादृशोविनंक्ष्यति अदूरात्क्षिप्रंशूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपिइ-
त्यर्थः २५ इतिश्रीभागवतेमहापु०पंचम०टी०दशमोऽध्यायः १०

एकादशेतुसंप्रष्टोरहूगणमहीभृता उपादिशत्परंज्ञानंसयोगीतिनिगद्यते १ अकोविदः अविद्वानपित्वंकोविदानांवादाउद्गृहणिकास्तत्तुल्यान्‌वादानेववदसि अ
यो अतः अत्यंतंविदुषांमध्ये श्रेष्ठेनभवसिकुतः हियस्मात्‌ यंस्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारंत्वंसत्यमास्थ एतंसूरयस्तत्त्वविचारेण सहनवदंति किंत्ववि-
चारसुंदरंवदंति अतोनसत्यः १ वैदिकोऽपिकर्मव्यवहारोनसत्यइत्याह तथैवेति उरवोगार्हाग्रहसंबंधिनोमेधायज्ञास्तेषांवितानोविस्तारः तद्विषयास्ताःवि
द्यास्ताःउरूअधिकंविजृंभितेषुविलसितेषुवेदवादेषुतत्त्ववादःतुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशते तथाचश्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि शुद्धोहिंसादिशून्यः
साधुःरागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणापरमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं २ ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसःकर्मसुप्रवृत्तेःकथमसत्यतातत्राह नेति साक्षा
द्यथावत्तत्त्वज्ञानायवरीयस्योऽपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्‌ बभूवुःस्वप्नेयानिरुक्तिस्तयास्वप्नदृष्टांतेनदृश्यत्वादिहेतुनास्वयमेवहेयत्वेनानुमितंयस्यन
स्यात्‌ ३ एवंप्रपंचस्यसत्यत्वंतदुक्तं निराकृत्यसंसारस्यापितदुक्तांसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह यावदित्यादिना यावत्समाप्ति मनोयावद्रजआ

ब्राह्मणउवाच अकोविदःकोविदवादवादान्‌ वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः नसूरयोहिव्यवहारमेतंतत्त्वावमर्शेनसहामनंति १ तथैवरा-
जन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु नवेदवादेषुहितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः २ नयस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीय
सीरपिवाचःसमासन्‌ स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात्‌ ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावाऽनुरु
द्धम्‌ चेतोभिराकूतिभिरातनोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा बिभ्रत्पृथङ्नामभिरूप
भेदमंतर्बहिष्ट्वंचपुरैस्तनोति ५ दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटः ६
तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योभवतिस्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणत्वस्यपरावरस्य ७ गुणानुरक्तंव्यसनायजं
तोःक्षेमायनैर्गुण्यमथोमनःस्यात्‌ यथाप्रदीपोघृतवर्तिमश्नन्‌शिखाःसधूमाभजतिह्यन्यदास्वम्‌ ८ दिभिर्गुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवति तावत्तन्मनोनिरंकु

शंसत्पुरुषस्यकुशलंधर्ममितरमधर्मंवा आतनोति कैःचेतोभिः ज्ञानेंद्रियैः आकूतिभिः कर्मेंद्रियैश्च ४ ततश्चधर्माधर्मवासनायुक्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति
पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेनतन्मनइत्यर्थः वासनायुक्त आत्मोपाधित्वादात्माअतोविषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवाहःगुणैरितस्ततश्चाल्यमानःअतएवविकृतःका-
मादिपरिणामवान्‌ षोडशात्माषोडशकलास्तुभूतेंद्रियरूपास्तासुमुख्यःपृथक्नामभिःसहपृथक्‌रूपभेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत्‌ अंतर्बहिष्ट्वमुत्कृष्टत्वंनिकृष्टत्वंचपुरैस्तैरवेद
हैःहेतुभूतैस्तनोतिनामभिरित्यत्रेरफलोपेदीर्घाभावआर्षः ५ फलंचतदनुरूपंकरोतीत्याह दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचमोहंतीव्रंदुर्निवारंकालप्राप्तंफलंसर्वतोऽभिव्यनक्तिसृ
जतिननुजडःकथंसृजतितत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनेकारणमाह मायारचितअंतरात्माजीवोपाधिःउपाधितामाह संसृतिचक्रेकूटयतिछलयतीतितथाययथा
ग्रामकूटकइति ६ एवमयंमनोनिबंधनःसंसारोजीवेफलतीत्याह तावानिति आविःप्रकाशमानःसदाक्षेत्रज्ञस्यसाक्ष्यःदृश्योभवतिस्थूलसूक्ष्मःजाग्रत्स्वप्नस्वरूपः
मनसःसंसारहेतुत्वमुपसंहरन्‌ मोक्षस्यापितदेवकारणमित्याह तस्मादिति अदोमनःलिंगंकारणंगुणत्वंगुणाभिमानत्वंतद्राहित्यंतदेवपरमवरंचतस्य ७ कथमेकमेव
विलक्षणयोःकारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यंनिर्गुणम्‌ अथोइतिकात्स्न्येनदृष्टांतेनस्फुटयति यथेति अन्यदातुघृतक्षयेस्वंपदंशुक्लंभास्वररूपंमहाभूतात्मत्वंवा ८ ७

अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्दर्शयति एकादशवृत्तयःआसन् आकूतयः क्रियाकाराः पंचधियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ९ हेवीर भूमीः विषयान् विषयानेवाह गंधादयः पंचज्ञानेंद्रिया
राधीवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपम् श्रवः शब्दः विसर्गादयः पंचकर्मेंद्रियद्वाराकर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः संभोगः अर्तिर्गतिः १० पुरस्याभिमानविषयत्व
प्रकारमाह एकादशंपुरम् स्वीक्रियतइतिस्वीकरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्यनज्ञेयतयागंधादिवद्विषयः नापिकार्यतयाविसर्गादिवत् किंतुममेति भोगाय
ततत्वेनस्वीकार्यतयाविषयइति एकेतुविवेकिनामेवपुरंममत्वाभिमानविषयः नतुमूढानामतोमूढदृष्ट्या अहमहंकारंद्वादशंवृत्त्यंतरमाहुः तस्यचपुरमेवशय्या
संज्ञंद्वादशंविषयमाहुः नन्वहिजीवोऽहंकारेणशेते यतः पुरीशयनात्पुरुषइत्युच्यते तासांवृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह द्रव्याणिविषयाः स्वभावः परिणाम
हेतुः आशयः संस्कारः कर्मअदृष्टम् कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः प्रथमंशतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः नतुमिथः स्युः नचस्वतः किंतुक्षेत्रज्ञतः
परमेश्वरात् तस्यचानंतशक्तित्वात् अनंताः स्युरित्यर्थः यद्वा तासांमिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशोभवंत्यतस्ताः क्षेत्रज्ञत एवस्युः ततसत्तयैवसत्तालाभेरन्नतुमि
थोनचस्वतइति यद्वा क्षेत्रज्ञोजीवस्तस्मान्नस्युः तस्याविकारित्वात् नमिथः इतरेतराश्रयत्वापत्तेः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतोमिथ्याभूताएव ११ तदेवं

पदंतथागुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनःश्रयतेऽन्यत्रतत्त्वम् एकादशासन्मनसोहिवृत्तय आकूतयः पंचधियोऽभिमानः ९ मात्राणिकर्माणिपुरंच
तासांवदंतिहैकादशवीरभूमीः गंधाकृतिःस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ११ एकादशंस्वीकरणंममेति शय्यामहंद्वादशमे
कमाहुः द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः सहस्रशः शतशः कोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनमिथोनस्वतःस्युः ११ क्षेत्रज्ञए
तामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचितस्यनित्याः आविर्हिताः क्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषः
पुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः नारायणोभगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः १३ यथानिलस्थावरजंगमानामा-
त्मस्वरूपेणनिविष्टईशेत् एवंपरोभगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १४ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन
विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १५

श्लोकत्रयेणगुणकर्मानुरुद्धंमनोवृत्तीःश्रयतइति यदुक्तंतत्प्रपंचितं अन्यदातत्त्वंश्रय
तइति यदुक्तंतदेवतत्त्वमाह क्षेत्रज्ञइति जीवस्यजीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविछिन्नाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यति क्वापि-
सुषुप्तौतिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षीक्षेत्रज्ञआत्मतत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञोद्विविधः त्वंपदार्थोजीवः तत्पदार्थईश्वरश्चतत्राद्योनिरूपितः इदानींतत्
प्राप्यमीश्वरंनिरूपयति क्षेत्रज्ञआत्माव्यापीपुराणोजगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स्वचस्वयंज्योतिः नतुज्ञानस्याविषयत्वेनाश्रयत्वेनवाप
रोक्षः अजःजन्मादिशून्यः परेषांब्रह्मादीनामपिईशः नारंजीवसमूहः सअयनंयस्य नियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः
स्वाधीनयामायया आत्मनिजीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरिप्रयोगः तन्नियंतृत्वेनवर्तमानइत्यर्थः १३ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेणप्राण
रूपेणईशेत् नियमयति इदंविश्वम् १४ तदेवमात्मनः शुद्धत्वंसंसारस्यचमिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह ततुभृत्देही वयुनोदयेनज्ञानोत्पत्त्यायावन्मायांवि
धूयात्मतत्त्वंनवेदतावदिहभ्रमति १५

यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेदतावद्भ्र
मतीत्यनुषंगः तापावपनत्वे हेतुः यन्मनः शोकाद्यनुबंधं ममतां च विधत्ते १६ तत्तस्मात् भ्रातृव्यं शत्रुमध्येधितं संप्रवृद्धम् स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाऽप्या
त्मानं मुष्णातीति तथा तं गुरुर्वेवहरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय १७ इति पंचमस्कं॰ टी॰ मेका॰ ध्यायः ११ द्वादशे पुनराप्रष्टः
संदेहनमहीभृता सयोगी सर्वसंदेहाननुपाद्युदददितीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैव लोकसंरक्षणार्थो विग्रहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो
येन हे अवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेन वेषेण निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः १ विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यमभिनंदति ज्वर एवामयो रोगस्तेनार्तस्य यथा सत्स्वादु अ
गदमौषधं यथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गंगोदकं वा तथाहे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे योमानः अहंकारः स एवाहिः तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिर्वि
वेकलक्षणा यस्य तस्य मे त्वद्वचः अमृततुल्यमौषधं २ ममसंशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुना तावत् त्वदुक्तवचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं य-

न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाऽ
ध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् १७ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे रहूगणसंवादे ए
कादशोऽध्यायः ११ रहूगण उवाच नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोऽवधूत द्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभ
वाय तुभ्यम् १ ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं
मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम् अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ३ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रिया
फलं सद्व्यवहारमूलम् न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ४ ब्राह्मण उवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पा-
र्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्योरधि गुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदे
श आस्ते यस्मिन् भवान् रूढनिजाभिमानो राजाऽस्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६

था भवति एवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मम ३ त्वयो
दितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रिया च तत्फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सत् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमूलम् यद्वा सतः अबाधितव्यव
हारस्य मूलं कारणमपि न त्वंजसा तत्त्वविमर्शनाय क्षममिति भवान् यदाह अमुष्मिन्नर्थे मम मनो भ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थि-
वो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणात् पृथिव्यां चलन्नयं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च ज
डत्वान्न भारः श्रमश्च किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेण श्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीवि
कारस्यापि अंघ्र्योः अधि उपर्युपरि गुल्फादयः उरसः सलोप आर्षः ५ शिबिकायामप्यवयवी नास्ति त्वय्यपि नास्ति तदाह सौवीरराजेत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स-
पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः यस्मिन् भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुषु राजाऽस्मीति दुर्मदेनांधः सन् ६ ७ ७

शोच्यान्विष्यानिगृण्हन्निष्कृपो वर्तसे ऽनेनाभिख्येव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ नचोत्तरोत्तरावयवप्रभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदि निवाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदामः तत्तदा क्षितेरन्यस्याविकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यताम् तथाच श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ८ तर्हि क्षितेः सत्यतास्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्द-स्यापि वृत्तं वर्तनमर्थं विनैव निरुक्तम् यद्वा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणमूलेषु निधाना ल्लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह ते मनसा कार्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषां समू हेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथ्वीबुद्ध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणम् तथापि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविल सितत्वादज्ञानेन कल्पिताः ९ एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितया ऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं त-

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्यानिगृण्हन्निरनुग्रहोसि जनस्य गोप्ता ऽस्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् तन्नामतो ऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रियया ऽनुमेयम् ८ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयम् १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११ रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा न च्छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजो ऽभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणो ऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनं भगवत ईहमानो मृगो ऽभवं मृगसंगाद्धतार्थः १४ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो-जहाति अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानो ऽविवृतश्चरामि १५

त्प्रतियोगि अणुबृहतोः पृथग्गुपादानात् असत्कारणं सत्कार्यं जीवं चेतनम-जीवं जडम् १० तर्हि किं सत्यं तदाह ज्ञानं सत्यम् व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानि षड्विशेषणानि विशुद्धम् तत्त्वाविद्यकं एकं तत्तु नानारूपम् अनंतरं त्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यम् तत्तु विपरीतम् ब्रह्म परिपूर्णम् तत्तु परिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्तु विषयाकारम् प्रशांतं निर्विकारम् तदेवं स्व रूपं ज्ञानं सत्यमित्युक्तम् कीदृशं तत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदंति ११ एतत्प्राप्तिस्तु महत्सेवां विना न भवतीत्याह हे रहूगण एतत् ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्निमित्तपरोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभि रुपासितैः १२ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रेति यत्र येषु महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् १३ विषयसंगस्तु योगभ्रंशक इति वदन् कस्त्वं निगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्त रमाह अहमिति द्वाभ्याम् विमुक्तो दृष्टश्रुताभ्यां संगनिमित्तो बंधो येन हतो ऽर्थः प्रयोजनं यस्य १४ श्रीकृष्णार्चनं प्रभवं प्रभुमप्युद्धरतीत्याह सेति जनसंगाद्विशंक मानः अविवृतः अप्रकटः १५ ७

असंगैर्महद्भिर्यः कृतसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः खड्गस्तेन च्छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेष्ठं परं हरिं याति यद्वा पारमिति अतिक्रम्य हरिं याति अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया तस्य हरेरीहानां कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः १६ इति पंचमस्कंधे टीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशे विरक्ताय पृथात्तत्त्वनिरूपणम् इति वैराग्यदार्ढ्याय भवाटव्युपवर्ण्यते १ अध्वनः पारमित्युक्तं तदेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः सत्त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः स्वार्थः सन् यथा वणिक्सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवीं याति तद्वत् १ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथापि स्फुटप्रतिपत्तये किंचित्किंचिद्व्याख्यायते तस्यां भवाटव्यामिमे इंद्रियनामानः षट् दस्यवः चोराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्म्यं धनमुपभोगेन मुष्णंतीत्यर्थः गोमायवः सृगालतुल्या दारापत्यादयः त्वं मे भर्त्तापितेत्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे स्थितं हरंति इतस्ततआकर्षंति उरणं मेषम् १२ वीरुधो लतास्तृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि प्रभूतैरेतैर्गह्वरे दुष्प्रवेशे

तस्मान्नरोऽसंगससंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इति श्रीभा॰ पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा अपुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरंधः आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६

क्षेत्रे कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति एवं कामकर्मादिभिः गह्वरे गृहाश्रमे वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदघटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित् क्वचित्क्वापि क्वापि आशुरयः अतिवेगः उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ निवासादिष्वात्मास्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावतीत्युभयत्रतावाने वार्थः वात्याचक्रवातः तस्या उत्थितः पांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वले रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रमयंती या स्त्री तस्याः सुहृत्स्नेहैरागादिभिः अप्रकाशमाना दिग्देवताः कर्मसाक्षी भूतान जानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां झिल्लीनां भृंगारिकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो व्यथा यस्य उलूका घूकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितो नरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षमप्रियवक्तारो झिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो घूकतुल्याः येषां छायाऽपि पापहेतुः ते अपुण्यवृक्षाः तत्तुल्यान धार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् ५ वितोयाः सुसरित्स्नपनितस्य गात्रभंगात् सद्यो दुःखं भवति न चोदकलाभः तद्वदिह च परत्र च दुःखदान पाखंडानभियाति आलषते दायादादिभ्यो अन्नादिं वांछति उभयत्रापि स एवार्थः दावं दावाग्नितुल्यं दुःखं गृहं प्राप्य शोकाग्नितप्तो निर्विद्यते विषीदति तत्र च यक्षराक्षसतुल्यै राजभिः त्हृतमसुवत्प्रेष्ठं धनं यस्य स निर्विद्यते ६ ७

अन्यैश्च शूरैर्हृतं स्वं वित्तं यस्य निर्विण्णं विषण्णं चेतो यस्य कश्मलं मूर्छाम् गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगतपितृपुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ७ कंटकादिविद्धांघ्रिरिव विघ्नैरभिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्मारोढुं कर्तुमिच्छुर्विमना इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अभ्यंतरेण वन्हिना जाठरेण ८ अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितो न वेत्ति विपिने त्यक्तः शव इव दंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो लुप्तविवेकः अंधकूपे मोहे पतितः तमिस्रे दुःखे शेते लीयते ९ क्षुद्ररसान् परपोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्यो षादिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भवति यदि कथंचिन्नातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्रामपोषादि भवति तदा बलादन्येऽपहरंति तान्यदाऽभियुंक्तेन दानतोऽप्यन्ये हरंति १० यत्किंचिदत्यल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रयादिना गृह्णन् वित्तशाठ्यात् धनवंचनात् ११ शय्यादिहीनः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कंबलादि स्थीयतेऽत्रेति स्थानं गृहम् विहरंत्यनेनेति विहारो यानादि याचमानोऽपि यदा परस्मादप्राप्तकामः तदा परकीये वस्तुनि दृष्टिरभिलाषो यस्य सोऽवमानं प्राप्नोति १२ एवमन्योऽन्यं वित्तव्यतिषंगेण धनविनिमयेन विरूढो वैरानुबंधो यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैर्वित्तबाधैः उप-

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ७ चलन् क्वचित्कंटकश-
र्करांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते पदे पदेऽभ्यंतरवन्हिनार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ८ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचि-
द्विपिनेऽपविद्धः दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्रे ९ कर्हि स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः त-
त्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये १० क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किं-
चिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्य-
दृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ अन्योऽन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधो विवहन्मिथश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तां-
स्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थः आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगम् १४ मनस्विनो निर्जितदिग्ग-
जेंद्रा ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजंति यन्न्यस्तदंडो गतवैरोऽभियाति १५ प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्त-
पदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यं विधत्ते बककंकगृध्रैः १६

सर्गैश्च द्वेषादिभिर्विपन्नः मृतप्रायो भवति १३ दुरत्ययत्वमध्वनो दर्श-
यति तांस्तान्विपन्नान्मृतान् विहाय जातं जातं परिगृह्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रति नावर्तते हे वीर अध्वनः पारं योगं तं च नोपैति अत्र सार्थे कश्चिदपि समर्थोऽपि १४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयं भूर्ममेयमिति कृतविनिमित्तभूता यावद्वैरा यैः न्यस्तदंडः सन्यासी यद्विष्णोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति १५ सिंहावलोकनेन पुनः प्रवाहवीमेवानुवर्तयति प्रसज्जति आसक्तिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखास्तद्वत् सुकुमारा ये स्त्रीणां भुजाः तदाश्रयः सन् तदा-
श्रयाः अव्यक्तपदाः अस्फुटाक्षराः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषु स्त्रीसंगप्रसक्तेषु आसक्तेषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहः तत्तुल्यात्काल-
चक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः त्रसन् तत्परिहाराय कैश्चित्स्वलोभितो बकादिवद्दंभकैः क्रूरैश्च पाखंडैः सह सख्यं करोति न तु प्रविशति १६ ७ ७

नैर्वेचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलंपुनःप्रविशन् तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन् अप्रियंपश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शू-
द्रभार्यानुपैति तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूय परस्परमुखोद्वीक्षणेन विस्मृतोजीवितावधिर्येन १७ द्रुमवत् केवलदृष्टार्थेषुगृहेषुव्यवायदीनः
क्रूरतेच्छयाकृपणः एवंस्वस्यबंधनंप्रासंतस्मिन्विवशः परिहर्तुमशक्तः पाठांतरेतुवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः गिरिकंदरव इति भयानकेरोगादिदुःखेपतन् कंद-
रस्थगजतुल्यान्मृत्योः भीतःसन् वल्लीतुल्यंप्राचीनंकर्मावलंब्यावस्थितोभवति १८सार्थंप्रविशति यथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते १९ त्वमपि अध्वनिनिवेशित इत्य-
नुषंगः अतोऽस्याध्वनः पारमतितर असज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशितचित्तःसन् हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतं २० अखिलजन्मसुशोभनंनृजन्मैवतत्परं
श्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यः तैरपिकिममुष्मिन्स्वर्गेऽपिजन्मभिः किंनकिंचित् यत्रयेषुजन्मसुयत्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमःप्रचुरोनभवति त्वषी

नैर्वेचितोऽहंसकुलंसमाविशन्नरोचयच्छीलमुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियःपरस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १७ द्रुमेषुरंस्यन्-
सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्वबंधने क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १८अतःकथंचित्सविमुक्तआ-
पदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमञ्जनोऽद्यापिनवेदकश्चन १९ रहूगणत्वमपित्वध्वनोऽस्यसन्न्यस्तदंडः
कृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ञानासिमादायतरातिपारम् २० राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभि-
स्त्वपरैरप्यमुष्मिन् नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसोभक्तिरधोऽक्ष-
जेमला मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोऽपहतोविवेकः २२ नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः ये
ब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुकउवाच इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतयआत्मसत-
त्त्वंविगणयतःपरानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरण आपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणि-
मिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याध्यारोपितांदेहात्ममतिंविससर्ज एवंहिनृपभगवदा-
श्रिताश्रितानुभावः २५ केशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषाम् २१ संततमुपासितैःत्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहोयस्यतस्याऽधोऽक्षजेनिर्मलाभक्ति-
र्भवतीतिनैवाद्भुतम् यस्यतवमुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रादपिदुस्तर्केणबद्धमूलोऽपिममअविवेकोनष्टः २२ ब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्यज्ञानात्सर्वान्नमस्य-
ति नमइति येवटवोक्रीडारतत्वादश्रेष्ठयोरेषाम्तानप्यभिव्याप्यसर्वेभ्योनमइत्यर्थः स्वदर्शनेनराज्ञांमहदवज्ञासंभाव्याह राज्ञांशिवमस्त्विति २३ उत्तरामा-
तायस्यहेउत्तरामातःविगणयतःअवमंतर्यपिपरमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताःशांताःकरणानामूर्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य
२४ सुजनात्सम्यगवगतंपरमात्मसतत्त्वंयेनतथाभूतःसन् तदानीमेवदेहे आत्ममतिंचविससर्ज हेनृप भगवदाश्रितोभरतःतदाश्रितोरहूगणो-
यः तस्यानुभावःसद्योदेहाहंकारत्यागः २५

परोक्ष्येणवणिक्सार्थकरूपकेणआर्याणांविवेकिनांमनीषयैवदस्युस्थानीयानीन्द्रियाणिगोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः अत्युत्सन्नस्यतुलोकस्य
जनस्यसम्यक् अधिगमोनभवति अथअतः तदेतदेवभवाध्वरूपंसमवेतानुकूल्येनप्रस्तुतेतत्तद्रूपार्थोपकल्पनेन २६ इतिपंचमस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽ
ध्यायः १३ चतुर्दशेभवारण्यरूपकव्याहृतिःकृता प्रस्तुतेतस्यगोमायुमशकाद्यर्थकल्पनम् १ यः परीक्षितापृष्टः सः श्रीशुकउवाच सहेतिसूत्रोक्तिः दुर-
त्यये ऽध्वन्यजयानिवेशितइतियदुक्तंतदेवनिवेशनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यएषप्रसिद्धोजीवलोकः अयंविष्णोर्मायया असंगमेऽध्वन्यापतितोभवाटवींगतः
सन् हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदेयेमधुकराः सेवकास्तेषामनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाः स्वकार्यद्वारेणसंसार
मार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलाकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभि

राजोवाच योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाऽभिहितः पारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासत्यार्यमनीषकयाकल्पितविषयोनांजसाऽ
व्युत्सन्नलोकसमधिगमः अथतदेवैतदुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशोऽ
ध्यायः १३ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वि
योगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्ति-
न्यामाययाजीवलोकोऽयंयथावणिक्सार्थोऽर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफ-
लबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानः कर्मणादस्यवएवते १
तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोऽसौधर्मस्तंतुसांपरायउदाहरंति
तद्धर्म्यंधनंदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोयथासार्थस्यतथाजितात्मनो
विलुंपंति २ अथचयत्रकौटुंबिकादारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाएवअनिच्छतोपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणमि
षतोऽपिहरंति ३ वियोगसंयोगादिर्योऽनादिःसंसारः तदनुभवस्यद्वारभूतेन तस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथावणिजांसार्थः
समूहः अर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्यविफलाश्चबहुप्रतियोगाः बहुविघ्नाश्चईहाश्चेष्टायस्यसः तस्यांसंसाराटव्यांयेतापा-
स्तेषामुपशमनींनाशनीम् यस्यामित्यादिव्याचष्टेयस्यांभवाटव्यां १ दस्युतुल्यंतेषांकर्मदर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकंधर्मकारणं तमेवस्वाभिमतंधर्ममा
ह साक्षादिति तंतुसांपरायेपरलोकार्थमुदाहरंति तद्धर्म्यंधर्मार्हंधनं दर्शनाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणांवृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतःकरणस्य एतैर्गृहे-
योग्राम्यउपभोगः तेनकुनाथस्यकुबुद्धेरजितात्मनोविलुंपंति यथाचोराः कुपालकस्यानवहितात्मनः सार्थस्यधनंहरंतितद्वत् २ गोमायवोयत्रेत्येतद्व्या
चष्टे अथचेत्यर्थांतरोपन्यासेकर्मणावृकाः सृगालाश्चकदर्यस्यातिलुब्धस्य ३

भस्म्रूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरइत्येतद्व्याचष्टे यथाहीति नदग्धानिबीजानियस्मिन् यत्तस्मात् योऽयमावसथ आश्रमः एषकामानांकरंडः यथाकर्पूरभाजने कर्पूरक्षयेऽपिपरिमलोनक्षीयते एवमत्रवासनानामक्षीणत्वान्नकर्माण्युत्सीदंतिइत्यर्थः ४ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानोबहिःप्राणोवित्तंयस्यतथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनिपरिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधर्वपुरतुल्यमघटमानंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थांतरंदर्शयति तत्रचगंधर्वपुरे क्वचिदातपोदकंमृगतृष्णाजलंतत्तुल्यान् विषयाननुपधावतीति ६ क्वचित्क्वचिच्चाशरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणांदोषाणांनिषदनंस्थानंपुरीषविशेषमग्नेर्विष्ठानस्यपुरीषस्येवलोहितोवर्णोयस्यरजोगुणस्यतेननिर्मितातादृषयामतिर्यस्यसः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेनकातरः परवशः उल्मुकसदृशंपिशाचमिवशीतातुरोऽध्यरण्येऽग्निवज्ज्वल्यमानंततस्ततोधावंतमुल्मु

यथा त्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवति एवमेवगृहाश्रमः कर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहि कर्माण्युत्सीदंति यदयंकामकरंड एष आवसथः ४ तत्रगतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानो बहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थंनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयाननुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ६ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचम् ७ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ८ क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोदिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ९ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १० क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११

कपिशाचमग्निबुद्ध्याऽनुधावतिनत्वग्निंप्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हि तेनभक्षितःसन्म्रियते एवंसुवर्णमनुधावन्नपिइत्यर्थः ७ निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे अथेति निवासादिष्वनेकेष्वात्मनःउपजीव्येषु अभिनिवेशोयस्य ८ क्वचिच्चवात्यौपम्येत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति आरोहमंकम् तस्मिन्कालेयद्रजःरागस्तेनस्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यांरात्रौभूताइव हृस्वपाठेरजनीभूतस्तमोमयइवातीवरजसाछन्नमतिः अतएवरजोव्याप्तचक्षुरिवदिक्षुस्थितामर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति ९ अनुपादेयमेवोपादेयतयागृण्हातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थपादंप्रथमंव्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलंपटत्वमुक्तम् निवासतोयेत्यत्रतदर्जनप्रयासउक्तः अत्रतुबाधितेष्वपिपुनःप्रवृत्तिरुच्यतेइत्यपौनरुक्त्यं स्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेन पराभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेनविभ्रंशितास्मृतिर्यस्य तयैवविभ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः १० अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसउत्साहस्तेनाटोपः संभ्रमोयथाभवत्येवंरिपूणांराजकुलस्यचनिर्भर्त्सितेन अतिव्यथितंकर्णमूलंहृदयंचयस्य ११ छ॰

अपुण्यवृक्षानित्येतद्व्याचष्टे सयदेति दुग्धसुपक्षुक्कं पूर्वसुकृतं येन तदाकारस्करोविषर्तिद्रु: तत्प्रसुखा: ऽयेऽपुण्यद्रुमास्तपाविधालताश्चविषोदपानाश्चविषकूपा: तत्तुल्यान् दृश्वादृष्टप्रयोजनशून्यधनान् १२ क्वचिद्धितोया: सरितइत्येतद्व्याचष्टे एकदाक्वचिदसतांप्रसंगात् निहूतावंचिनामतिर्यस्यस: निरुदकनदीगर्तपातेयथा सद्य: शिर: स्फुटति पश्चादपितद्वेदनाऽनुवर्तते एवमिहपरत्रचदु:खदम् १३ परस्परंचालषतेनिरंधइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति अंध: अन्नेनोपनमतिनोपतिष्ठतिपितृपुत्राणांबर्हि: कुश: तद्रुत: पितु: पुत्राणांवाकुशादितृणमात्रमपियेषु पश्यतितान्भक्षयतिबाधतइत्यर्थ: पितृपुत्रबर्हिष्मानितितुपाठ: सुगम: १४ आसाद्यदावमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १५ क्वचयसैर्हतास्वरित्येतद्व्याचष्टे क्वचित्कालेनविषमितंप्रतिकूलतांनीतंयद्राजकुलंतदेवरक्ष: तेनअपहृता: प्रियतमधनरूपा: असवोयस्य विगतानिजीवलक्षणानिहर्षादीनियस्य शरीरे र्हतस्त इत्यपनेनैवव्याख्यातम् १६ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविश्यइत्येतद्व्याचष्टे क

सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकुतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवद्रुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृतान् स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति १२ एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोत: स्खलनवद्रुभयतोऽपिदु:खदंपाखंडमभियाति १३ यदातुपरबाधयांऽधआत्मनेनोपनमतितदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मत: पितृपुत्रान्वाखलुभक्षयति १४ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छति १५ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधनासु: प्रमृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १६ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १७ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्षितमना: कंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविशन्निवसीदति १८ क्वचिच्चदु:सहेनकायाभ्यंतरवन्हिनागृहीतसार: स्वकुटुंबायक्रुध्यति १९ सएवपुनर्निद्राऽजगरगृहीतोंऽधेतमसिमग्न: शून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्ध: २० कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽधकूपेऽधवत्पतति २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन् यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहत: पतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्मादुभयथाऽपिहिकर्मास्मिन्नात्मन: संसारावपनमुदाहरंति २३ मुक्तस्ततोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्ति तस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थिति: २४

दाचिन्मनोरथमासंपित्राद्यसदेवसदितिमत्वा पूर्वंगंधर्वपुरवदघटमानदर्शनमुक्तमिदानींतन्निमित्तस्वप्नसुखमुच्यतइतिभेद: १७ चलन्क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेया: कर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिविस्तार: सएवगिरिस्तमारुरुक्षन्नदंतंगंतुमिच्छन् १८ पदेऽभ्यंतरवन्हिनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदु:सहेनेति १९ क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्व्याचष्टे सएवेति २० दष्ट: स्वपशेतइतिव्याचष्टे कदाचिदिति मानोगर्वएवदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्नामानदंष्ट्रायस्य अतएवनलब्धोनिद्रायाः क्षणोपियेन २१ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हिस्मकाममधुलवानिति यदानिहतोभवति तदासद्यएवनिरयेपतति २२ प्रसंगात्प्रवृत्तस्यकर्मण: संसारहेतुत्वंस्फुटयति अथचेति यस्मादेवंतस्मात् अथ अनंतरमेवउभयथाइहचपरत्रच अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गेसंसारस्यावपनंजन्मक्षेत्रंकर्मोदाहरंति २३ तत्रातिकृच्छ्रंमतिलब्धमानइत्येतद्व्याचष्टे मुक्तइति यदिबंधान्मुक्तोभवति तर्हि तत: सकाशादन्योहरति तस्मादप्यन्य: नत्वसौमोक्तुंलभतइत्यर्थ: २४

क्वचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोऽनेका आधिदैविकाद्याः दशाः दुःखावस्थास्तासाम् २५ क्वचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथो यत्किंचिद्धनं व्यवहरन् काकिणिकामात्रं विंशतिकपर्दकमात्रं ततोऽप्यूनं वा यत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति २६ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्र पंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथासुखदुःखादयश्च २७ ब्रूक्रमैः पुनरुक्तैर्भनानापाठैरतः परम् दुर्गमोऽपि भवाध्वाऽयं संप्र-दायेन तीर्यते १ तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपहृत्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नमपगतं विवेकज्ञानं यस्य यस्यास्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे आकुलं त्वदर्पयस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातम् तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्या आश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाः सुताः दुहितरश्च कलत्रं च सेवन्तीनेषां भाषितादिभिरपहृतं त्वदर्यं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति २८ क्वचित्कदाचिदीश्वरचक्रतश्च सन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचि

कश्चिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारण अकल्पो दुरंतचिंतया विषण्ण आस्ते २५ क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमपहरन् यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २६ अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुः खरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २७ क्वापि देवमायया-स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति २८ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवंतं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखंडदेवताः कंकगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते २९ यदा पाखंडिभिरात्मवंचि-तैस्तैरुरुवंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन्शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ३० तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ३१ ईश्वरस्येति परमाणुरादिः द्विपरार्द्धं अपवर्गोऽन्तः तदेवोपलक्षणं यस्य तस्मात् का

लोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा बाल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्य तृणस्तंबआदीनि भूतानि चक्रतः सकाशाद्वित्रस्तहृदयः सन् पाखंडदेवता आभिमुख्येन धत्त इत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्तुमश-क्तानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठ्यः कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य सांकेत्येन मूलप्रमाणशून्येन पाखंडागमेन २९ तैर्वंचित इत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति आत्मनावंचितैः उरु अधिकं वंचितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयञ्छूद्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्ध्यभावात् यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंबभरणं च व्यापारो नाग्निहोत्रादेः ३० तज्जातिरासेनेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिबंधरहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन् विस्मृतमृत्युकालः सन् ३१

दुमेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायक्षणः मिथुनोत्सवो भवति ३२ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे एवमध्वनि क्रूरबहुःखाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्रायेतम
सि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ३३ क्वचिच्छीतवातेत्यादि पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नास्त इत्यर्थः ३४ तदेवं सिंहावलोकन-
न्यायेनोक्तमर्थं यथास्थानमपकृष्य व्याख्याय क्रमस्थमनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथ इति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्धनमुपयाति ३५ क्वचित्क्व
त्क्षीणधनस्त्विति व्याचष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वांछितं तत्स्यादाने स्वीकारे निश्चिन्नमतिः सन् ३६ अन्योऽन्यवित्तव्यतिषंगेनेत्येतद्व्या
चष्टे एवं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति त्यजति ३७ अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपदं प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्तत्रयः तमितरस्तत्र वि
सृज्य नत्यमानः वहमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ३८ अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति ३९ मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे यदपीति ये वै राजर्षयस्तेऽपि नावरुं

क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रंस्यन्यथा वानरः कृतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ३२ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ३३ क्वचि
च्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणे ऽकल्पो दुरंतविषयविषण्ण आस्ते ३४ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धन
मुपयाति वित्तशाठ्येन ३५ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततो
ऽवमानादीनि जनादभिलभते ३६ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३७ एतस्मिन्संसाराध्व-
नि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरस्तत्र विसृज्य जातंजातमुपादाय शोचन्मुह्यन् बिभ्यत् विवदन्क्रंदन् संहृष्यन्
गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थः यमध्वनः पारमुपदिशंति ३८ यदिदं योगानुशासनं न वा एतद
वरुंधते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छंति ३९ यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किंतु परं मृधे शयीर
न् अस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबंधाः यां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नरकाद्विमुक्तः पुनरप्येवं सं-
साराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतोऽपि ४० तस्येदमुपगायंति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसाऽपि महात्मनः नानुवर्त्मा
र्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ४१ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ४२ यो दुस्त्यजा
न्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट् सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः

धते किंतु परं केवलं मृधे शयीरन् प्रसज्जनीत्यादि गिरिकंदर इत्यंतमपकृष्य व्याख्यातं ग्रंथमतिक्रम्य वल्लीं गृहीत्वेत्यादि ग्रंथं व्याचष्टे कर्मवल्लीमिति एवमुपरि स्वर्गतोऽपि नर-
लोकसार्थमेवोपयाति ४० तदेवं भरतोक्तिं व्याख्याय तच्चरितसंग्रहश्लोकानाह तस्येदं कर्मश्लोकैरुपगायंति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अन्यो नृपः अनुवर्त्म नार्हति वर्त्मानु
गंतुं न शक्नोति ४१ तत्र हेतुमाह य इति सुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यम् यो दुस्त्यजान् दारादीन् विष्ठामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान्
त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य ४२ तस्यैवं विषयत्यागो न चित्रमित्याह य एवंभूतोऽसौ नृपः क्षित्यादीन् नैच्छदिति यत्तदुचितं सदयावलोकां भरतस्य
दयायथा भवति एवमवलोको यस्या इति परिजनावलोकः श्रियाः सुपचर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तं मनो येषां तेषां महतामभवो मोक्षोऽपि फल्गुः तुच्छ एव ४३

तस्यमेवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपायधर्मपतयेयज्ञादिफलदात्रे विधौनैपुण्यंयस्यतस्मैधर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टांगः तस्मैसांख्यंज्ञानंतच्छिरःप्रधानंफलंयस्य तस्मैयोगायप्रकृतीश्वरायमायानियंत्रे अतएवनारंजीवसमूहः सअयनमाश्रयोयस्यसर्वजीवनियंत्रे एवंकर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपादितायहरयेनमइति उदार मुच्चैर्यःसम्यगुच्चारितवान् मृगत्वंमृगदेहमपिहास्यन् त्यक्ष्यन् यएवंभूतः तस्यतदुचितमितिवा तस्यानुवर्त्म नार्हतीतिवासंबंधः ४४ भरतचरितश्रवणादिफ- लमाह इदमिति भागवतैःसभाजिताः अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणिच यस्यतस्य भरतस्यानुचरितंयोऽनुश्रृणोति आत्मनएवसकाशात्सर्वाआशिषआशास्ते स्वतएवप्राप्नोति नतुकांचिदपि परस्मादपेक्षतइत्यर्थः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे पंचमस्कं॰ टीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमष्टाभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीरितम् ततः पंचदशेतस्यकीर्त्यतेवंशजान्नृपाः १ ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यंदक्षेतिशेषः यद्वा यंस्तुमतिमवेदसमाम्नातांदेवतांकल्पयिष्यंति

यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय नारायणायहरयेनमइत्युदारंहास्यन्मृगत्वमपियःसमुदाजहार ४४ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायुष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यापवर्ग्यंवानुश्रृणोत्याख्यास्यति अभिनं- दतिचसर्वाएवाशिषआत्मनआशास्तेनकांचनपरतइति ४५ इतिश्रीभा॰म॰पं॰ भरतोपाख्यानेब्राह्मणरहूगणसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीशुकउवाच भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित् पाखंडिनऋषभपदवीमनुवर्तमानंचानार्याअवेदसमाम्नातांदे वतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्पयिष्यंति १ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् २ अथासुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधे नुमत्यांसुतः परमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्रतीहउपजातः ३ यआत्मविद्यामाख्यायस्वयंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चला यांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्निज्याकोविदाःसूनवः प्रतिहर्तुःस्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् ४ भूम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथःस्ततः प्र स्तावोदेवकुल्यायांप्रस्तावान्नियुत्सायांहृदयजआसीद्विभुः विभोरत्यांचपृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुतिपुत्रोगयोराजर्षि प्रवरउदारश्रवाः अजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीतसत्त्वस्यकलात्मवत्त्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः ५ सवैस्वध र्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मन्यर्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेव यापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्यआत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपिनिरभिमानएवावनिमजूगु पत् तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ६

बुद्धोयंसाक्षादवतीर्णइतिमंस्यंतइत्यर्थः १ २ तत्तनयःदेवताजितःपुत्रः ३ आत्मविद्यांबहुप्यआख्यायआख्यानेनैवस्व यंसंशुद्धोऽनुसस्मार अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् प्रतिहर्तृप्रस्तोतोद्गातेतित्रयोयज्ञनिपुणाः सूनवआसन् अजनिषातांजातौ ४ हृदयजःपुत्रः जगतोरिरक्षिषयारक्षितुमिच्छयागृही तसत्त्वेन तस्यविष्णोःकलाःअंशःसन् ५ महापुरुषत्वमेवाह सवैइति धर्मस्तस्यद्विविधः अभिषिक्तत्वात् प्रजापालनादिरेकःगृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपिभगवति सर्वात्मन्यर्पितःसन् परमार्थलक्षणः तेनपरिभावितासंस्कृता अतिशुद्धामतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्म्यंदेहाद्यहंभावोयस्मिन् तस्मिन्नात्मनिचित्तेस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मण्यात्मानुभवोयस्यतादृशोऽपिनिरभिमानएव अवनिमजूगुपत् पालयामास ६ ७

कर्मभिः गयं कः प्रतियाति अनुकरोति न कोऽपि अत्र हेतुः यज्ञादिरूपां भगवत्कलां गय मृते अन्यः क इत्यनुषंगः अभिमानी सर्वतो मानास्पदं मनस्वीति वा समागता संश्रया श्री र्येन यमिति वा सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यद्वा यज्ञादिरूपो भगवत्कलामृते गयं को ऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः ७ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः द क्षकन्याः श्रद्धा मैत्री दयेत्याद्याः निराशिषो ऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सः स्तेन स्नुतमूधो यस्याः पृथिव्याः यच्छब्दानां तं गयं कः प्रतियातीति संबंधः ८ छंदांसि वेदाः तद्विहितकर्माणि च दुदूहुः युधि प्रत्यंचिताः बाणैः प्रतिपूजितास्नृपाः यस्य बलिमाजन्हुः अर्पयामासुः धर्मेण पालनेन दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यंचितास्तदा विप्राः परेत्य लोकांतरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजन्हुः पुण्यषड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्निति स्मृतेः ९ उरुसोमपीथे बहुसोमपाने ऽध्वरे मघोनि इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो यो ऽचलो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाजहार अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृत

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीः सदसः पतिः सतां सत्सेवको ऽन्यो भगवत्कलामृते ७ यमभ्यषिंचन्पर यामुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजन्हुरथो बलिं नृपाः प्रत्यंचिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ९ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात् प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगात् गयस्य ११ गयाद्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिंदुमत्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुनामा ऽभवत् मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां त्वष्टा ऽजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातम् १३ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा १४ इति श्रीभा० पंचम० प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पंचदशो ऽध्यायः १५ राजोवाच उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा वा सह दृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २

वानित्यर्थः १० यस्य भगवतः प्रीणनाद्देवादीनां हृद्देवं तत्सद्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् स विश्वजीवः सर्वांतर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव बर्हिषि यज्ञे गयस्य हस्तकृतं प्रीतिमगान्तृप्तो ऽस्मीति प्रत्यक्षं प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११ १२ सुमनसि स्त्रियाम् १३ कीर्त्या अतिशयेन अलमकरोत् भूषितवान् १४ इति पंचमे टी० पंचद० ऽध्यायः १५ पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानचिन्हस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परम् १ षोडशे धरस्तथाचोर्ध्वं परितः सन्निवेशतः मेरोः स्थितिर्महीकंजकर्णिकात्वोपवर्ण्यते २ प्रियव्रतचरित्रोक्ता वुक्ता द्वीपादिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुः कथां तां परिपृच्छति ३ उक्त इति किंपर्यंतमुक्तः तदाह यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत् १ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्याः भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः २

जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३ या मायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतं रूपम् सन्निवेशः लक्षणं चिन्हम् ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्त द्वीपाः तेषामभ्यंतरकोशः प्रथमो जंबुद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोजनसहस्रमायामो येषाम् आयामोऽत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति सन्निवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतमिति ६ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणम् तावान् समुन्नाह उच्छ्रायो यस्य ७ मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेनच बहि

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच नवै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाऽधिगंतुमलं विबुधायुषाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ७ मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतांऽतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसंति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः १० केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ११

दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः उत्तरोत्तरेणेलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदावधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिको योंऽशः तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तूच्चत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं विष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापर इति एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजन उत्सेधः उच्छ्रायो येषाम् अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादि पृथुत्वं चैषामपि द्रष्टव्यम् यथासंख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ९ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घौ पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः १० तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वाते ११ ❀ श्रीराधाकृष्णायनमः ❀ श्रीगोपालकृष्णायनमः ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

नन्वेवंसति पूर्वापररेखयाभिलावृतवेष्टितोमेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतोगिरिद्वयंवर्षद्वयंचनानाः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायांतुतथैवेलावृतवेष्टितोमध्येमेरुः उ
भयतस्त्रीणित्रीणि वर्षाणिगिरयश्च तत्कथंसर्वतोलक्षप्रमाणत्वंजंबुद्वीपस्यउच्यतेमेरोः षोडशसहस्राणिसर्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादशअन्येषांषण्णां
चतुःपंचाशत् गिरीणांषण्णांद्वादशेत्येवंदक्षिणोत्तररेखायांतावल्लक्षम् पूर्वापररेखायामपिसमेरोरिलावृतस्यचतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारिंशत्षाणिद्विषष्टिसह-
स्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रंदैर्घ्यंद्रष्टव्यानि अतोनविरोधः अयुतयोजनप्रमाणोविस्तारोन्नाहोयेषांविस्तीर्णमूर्ध्नोमेरोरवष्टंभत्वात्पूर्वपश्चिमौगिरिदक्षिणो
त्तरविस्तारौदक्षिणोत्तरौचपूर्वापरविस्तारौद्रष्टव्योसर्वतोदशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारेत्विलावृतलोपात्पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधःस्यात् १२ अधिस-
हस्रमेकादशशतानिउन्नाहोयेषांतावत्प्रमाणंविटपविततिर्येषाम् शतयोजनंपरिणाहोविस्तारोयेषाम् १३ पद्युपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ १५ ललामोभूषणंस्कर

मंदरोमेरुमंदरःसुपार्श्वःकुमुदइतिअयुतयोजनविस्तारोन्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः १२ चतुर्ष्वेतेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः
पादपप्रवराःपर्वतकेतवइवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयःशतयोजनपरिणाहाः १३ ह्रदाश्चत्वारःपयोमध्विक्षुरसमृष्टजलायदुप-
स्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानि भरतर्षभधारयंति १४ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति १५
येष्वमरपरिवृढाःसहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलविहरंति १६ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंग
देवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिपतंति १७ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारु
णोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्प
र्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति १९ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानांरसेनजं
बूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिलावृतमुपस्यंदयति २० तावदुभयोरपिरोधसोर्या
मृत्तिकातद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदाऽमरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्णंभवति २१ यदुहवावविबुधादयःसहयु
वतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २२ यस्तुमहाकदंबःसुपार्श्वनिरूढोयास्तस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपंचा
यामपरिणाहाःपंचमधुधाराःसुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति २३ ललनानांभूषणभूताःश्रेष्ठायाःस्त्रियस्तासांयू-
थस्यपतयःसहसंभ्रमयेषुविहरंति १६ एकादशशतयोजनमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्यशिरसःसकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्यधि
कानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अतिमधुरश्चासौसुरभिश्चसुगंधिश्चनचान्येषांगंधैरधिवासितः बहुलश्चारुणश्चरसः सएवउदमु
दकंतेन १८ यदुपजोषणात् यस्यरसस्यसेवनात् १९ अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानांयत्रनिपतति ततश्चारभ्यात्मनोदक्षिणतःसर्वमिलावृतंव्याप्यवहतीत्यर्थः
२० तावत्सर्वतःरोधसोस्तटयोः २१ २२ आयामोऽत्रव्यामःसचव्यामोबाह्वोःसकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः पंचव्यामंपरिणाहःस्थौल्यंयासामित्यर्थः
केचित्तु पंचव्यामपरिणाहाइत्येवपठंति २३

२४ नीचीनाअधोमुखाः २५ २६ २७ चतुर्दिक्षुमेरुमूलाद्योजनसहस्रंत्यक्त्वाऽग्नेः परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रंप्रमाणमत्रोक्तम् वैष्णवादिपुराणेषुपरिणामादियत्तुनः अन्यथावर्णितंतत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षयाद्विसहस्रंपृथूचतुंगौच २८ २९ यथादिशंप्राच्यादिदिक्षु यथारूपभिंद्राद्विवर्णानतिक्रमेणतुरीयमानेनसार्धद्विसहस्रप्रमाणेननामानिपुराणांतरात् ज्ञातव्यानियथोक्तम् मेरौनवपुराणिस्युर्मनोवत्यमरावती तेजोवतीसंयमनीतथा कृष्णांगनापराश्रद्धावतीगंधवतीतथाचान्यामहोदया यशोवतीचब्रह्मेंद्रवन्त्यादीनांयथाक्रममिति ३० इतिपंचमस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशेगंगा

यात्युपयुंजानानांसुखनिर्वासितोवायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति २४ एवंकुमुदनिरूढोयः शतवल्शोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्योनीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्वएवकामदुघानदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानांनकदाचिदपिप्रजानांवलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंति यावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालंजरनारदादयोविंशतिगिरयोमेरोः कर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौमेरुंपूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौद्विसहस्रंपृथुतुंगौभवतः एवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौएवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौअष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिवपरितश्चकास्तिकांचनगिरिः २८ मेरोर्मूर्द्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यतउपक्लृप्तांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रांशातकौंभींवदंति २९ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतुरीयभागेनपुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनेनामषोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुकउवाच तत्रभगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टायाबाह्यजलधारातच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमलासाक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानाऽतिमहताकालेनयुगसहस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्द्धन्यवततार १

गमनंतच्चतुर्दिशम् इलावृतेचरुद्रेणसंकर्षणनिषेवणम् १ यज्ञलिंगस्यबलेर्यज्ञेलिंगंत्रिविक्रममूर्तिर्यस्यविक्रमतः दक्षिणेनपदाभुवंक्रांत्वावामपादमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेननिर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागोयस्यांडकटाहस्यतस्यविवरेणांतः प्रविष्टायाबाह्यजलधारासादिवोमूर्द्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्ययच्चरणपंकजंतस्यावनेजनेनक्षालनेनअरुणंतद्रक्तंकुंकुमंतदेवकिंजल्कास्तैरुपरंजिता अतएवाखिलस्यजगतोऽघमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः तथाऽप्यमलातन्मलसंगशून्यासाक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितंजान्हवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितंवचोनामतेनाभिधीयमानातस्मिन्समयेभगवत्पदीनामपश्चात् नामांतराणिजातानि १

को ऽसौ ध्रुवो मूर्द्धांतमाह यद्दिति किं तद्विष्णुपदं तदाह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्मत्कुलदेवताया हरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेण बिभर्तीत्यन्वयः क थंभूतः सन् प्रतिक्षणं वर्द्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढमत्यंतं क्लिद्यमानमंतर्हृदयं यस्य अत एव औत्कंठ्येन विवशमामीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलं ताभ्यां विगलि तममलं बाष्पं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य २ ततः सप्तऋषयस्तस्या गंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतो यां जटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येव- नातोधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्र हेतुः भगवति संततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैः कामिनः कं इव धारयंति प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामा गतां मुमुक्षवो जना इवेति ३ ततो ऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनेकैः संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तऋषिभ्यो ऽर्वागेव प्रायशः कर्मिणां गतिरिति

यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतो ऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभग वद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुल को ऽधुनाऽपि परमादरेण शिरसा बिभर्ति २ ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदे वेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहंति ३ ततो ऽनेकसहस्रकोटि विमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ४ तत्र चतुर्द्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदंती नद नदीपतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्यो ऽधो ऽधः प्रस्रवंती गंधमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवं माल्यवत् शिखरान्निःपतंती ततो ऽनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उ त्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्धेमकूटा न्यतिरभसतररंहसा लुठयंती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ९ यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदे ऽश्वमेधराज- सूयादीनां फलं न दुर्लभमिति अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे संति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः १० तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्य ष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ११

ततो ऽर्वागेव संकुलत्वमुक्तमावार्य आप्लाव्य मेरुमूर्द्धस्थे ब्रह्मसद नेनिपतति ४ अभिस्यंदंती अभितो गच्छंती ५ केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु सुख्य शृंगेषु पतति ततस्तेभ्यो ऽधो ऽधः प्रस्रवंती सती ६ माल्यवत् शिखरात् केतुमालाभिमुखं निष्पतंती चक्षुःसंज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलिता नीलशिखरं ततउच्चलिता श्वेतशिखरं तद प्यतिहाय शृंगवतः शृंगादधः स्रवंती ८ अतिरभसतररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ९ बहुशः बहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसूताः १० दिव्य भौमबिलभेदात् त्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यपदिशंति ११

ध छ

अयुतंपुरुषमानेन आयुर्वर्षाणियेषाम् वज्रवत् दृढंसंहननंशरीरंतस्मिन्बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानियानि महासौरतानिमिथुनानितेषांव्यवायापवर्गेसंभोगावसाने एकवर्षशेषेआयुषिधृतएकोगर्भोयैः नाद्दशानिकलत्राणियेषाम् त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् कृतयुगेहिसर्वेध्याननिष्ठाः द्वापरोदोत्तुदुःखबहुलाः १२ यत्रह येषुहिवर्षेषुदेवपतयः स्वैःस्वैः सेवकगणेषुसुरव्यैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरंविहरंतीत्यन्वयः केषुस्थानेषुसर्वेषुऋतुषुकुसुमस्तबकादीनांश्रियासमृध्या ‌ऽस्यंतंनम्यमानाविटपास्तदाश्रिताः लताश्चयेषुतैर्विटपिभिरुपशंभमानानिशोभमानानिरुचिराणि काननानियेषुतेषांश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषुच तथाआमलेषुजलाशयेषुविकचानि विकाशीनिविविधानिनवानिच यानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणांच आकृतिभिर्जातानिविशेषैरुपकू-

एषुपुरुषाणामयुतंपुरुषायुर्वर्षाणांदेवकल्पानांनागायुतप्राणानांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणांतत्रतुत्रेतायुगसमः कालोवर्त्तते १२ यत्रहदेवपतयः स्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहाऽर्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषुविकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासलीलाऽवलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरंविहरंति १३ नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषः पुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापिसन्निधीयते १४ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशतिभवान्याः शापनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधाप्येतदभिगृणन्भवउपधावति १६ श्रीभगवानुवाच ॐ नमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति १७ भजेभजन्यारणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणम् भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वांभवभावमीश्वरम् १८

जितेषुकामेनकलिलैः क्षुभितैर्विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिश्चयेषांते १३ नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसत्वासौवक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्वव्यूहेनस्वमूर्तिसमूहेनसंनिधीयतेसंनिहितोभवति १४ अपरः अर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे १५ भवानीनाथाःस्वामिनीयेषांतैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिंकारणमात्मनिसमाधिर्ध्यानंयस्यतेनरूपेण एतद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकमभिगृणन्जपन् १६ सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात् स्वयंतुअव्यक्ताय अप्रमेयाय १७ हेभजन्यभजनीयत्वांपरमेश्वरंभजइत्यन्वयः अरणंशरणंपादपंकजंयस्यकृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमयनमाश्रयम् भक्तेषुअलमर्थंभावितंप्रकटितंभूतभावनंस्वरूपंयेनभवापहंसंसारहरम् भक्तेषुइत्यनुषंगः भवंभावयनीतितथातम् अर्थाद्भक्तेष्वितिद्रष्टव्यम् १८

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्त्वेन मसक्तमनादरं वारयति नयस्येति निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः करणैश्च अण्वपि ईषदपि नाज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशे ईशानाय नियमनाय ईश नमीहुः संपदादित्वाक्किप् अत्रवैधर्म्य दृष्टांतः यथा अजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं दृष्टिरज्यते नतथेति अतः आत्मन इंद्रियाणि जिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तं को न मन्येत नाद्रियेत १९ ननु स्फुरामद्याभ्यां मत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह असन्तीदृशिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीबो मत्त इव योभयंकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यामाताम्रलोचन इव नागवधूविमोहनेन न तथा प्रतिभानं युक्तमित्याह नेति पादार्चनेयस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मोहितमिंद्रियं मनो यासां ताः ह्रियालज्जया प्रभुजाद्यर्हणेन ईशिरे न शेकुः कस्तं न मन्येतेति पूर्वेणैवान्वयः २० अस्यांशस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनमनंतं च यमाहुः ऋषयो मंत्राः छंदोनुरोधेन दीर्घपाठ ऋकारादेवमातालक्ष्मीः सा च ऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वं दर्शयति मूर्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु क्वचिदेकदेशस्थितं भूमंडलं यो न वेद सिद्धार्थं सर्षपमिव तस्मै नम इतिचतुर्थेनान्वयः २१ तत्र जन्म हेतुत्वं महदादि

नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ईशेयथानोजितमन्युरंहसां कस्तंनमन्येतजिगीषुरात्मनः १९ असदृशोयः प्रतिभातिमाययाक्षीबवन्मध्वासवताम्रलोचनः ननागवध्वोऽर्हणईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्धसहस्रधामसु २१ यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल यत्संभवोऽहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २२ एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वेयदनुग्रहादिदम् २३ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांजनोऽयंगुणसर्गमोहितः नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तेविलयोदयात्मने २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः

द्वारेण प्रपंचयति तस्य गुणनिमित्तो महान्नाम विग्रहः आसीत् विज्ञानं सत्त्वं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः तस्य चित्तरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिदैवो वासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः संभूतः अहं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेणाहंकारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गमैंद्रियमिंद्रियवर्गं च सृजे सृजामि २२ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सृजामः कथंभूताः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेण वयमित्युक्तम् तानेवाह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् प्रणमति येन निर्मितामेतां मायामेवायं जनोऽजसा वेद न तु तन्निस्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितम् कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः तानि नयति प्रापयतीति तथा तां प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादिति उदयः विलयश्चोदयश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः २४ इति पंचमस्कंधटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ ७. ७. ७. ७.

अष्टादशेननेमेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषुवोक्तवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनम् १ भद्राश्वनाववर्षपतिः तस्यकुलपतयःसेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवसऊचुरिति प्राणघ्नतउपदधानीतिवद्गणलक्ष
णयातद्योगाद्गुणिषुलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनम् २ अयंजनोमिषन्नपिपश्यन्नपि मृतंहि संतंनपश्यतिनाऽऽलोचयतीतिभगवद्विचेष्टितमेवतच्चविचित्रम् अदर्शनेलिंगम् पुत्रं
बालंपितरंज्ञातृमृतंनिर्हृत्यदग्ध्वास्वयंतद्धनपरधनैर्जिजीविषतिजीविनुमिच्छति पाशंगनेरेवछंदः सामंजस्यम् किंधर्माद्यर्थंनयाहिपतः असत्तुच्छविषयस्खंसेवितुंविकर्मपा
पमेवध्यायन् ३ नन्वविद्वान्नपश्यतिकिमत्रविचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतः पश्यंतिचसमाधौहेअज तथापिमाययामुह्यंति एतच्चतवद्वत्यंचेष्टितंस्कविस्मितमतिवि
भ्रमतः शास्त्रादिश्रमंविहायतंत्वामजंनतोऽस्मि ४ इदमपरंचित्रवत्प्रतीयमानमपित्वयिनचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्मअकर्तुरपि अपगताआवृत् आवरणंयस्मात् ता
दृशस्यापितेअंगीकृतंवेदेनत्वयितन्नचित्रंयतः माययासर्वात्मनिकार्यकारणेस्वश्वरिकर्मयुक्तम् वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्तेनिरूपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वंचयुक्तम् ५ परमेश्वर-

श्रीशुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनूंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानींप
रमेणसमाधिनासन्निधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ओंनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति २ अहोविचित्रंभग-
वद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयःस्मनश्वरं पश्यंतिचा
ध्यात्मविदोविपश्चितः तथाऽपिमुह्यंतितवाजमायया सुविस्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मितम् ४ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्य
पावृतः युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान् रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्या
ददेवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायतइति ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राऽभिधास्ये तद्दयि
तंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इ
दंचोदाहरति ७ ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रस ॐस्वाहाअभय
मभयमात्मनिभूयिष्ठाॐक्ष्रौम् ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजआवेश्यतां
नोमतिरप्यहैतुकी ९ त्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति तमसादैत्यरूपेणतिरस्कृतान् अपनीतान्नानतुरंगश्चनृतुरंगेणद्रूपोविग्रहोयस्य कवयेब्रह्मणेतद-
र्थमवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्रप्रह्लादचरित्रेमहापुरुषस्यगुणानांभाजनः आश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंचयस्य फलसंकल्पेनव्यवधा
नशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्तेसेवते ७ तेजसामपितेजसे आविराविः अतिप्रकटोभववीप्सावाकर्माशयान् कर्मवासनाःकर्माश्रयानि
तिपाठे रागादीन्रंधयग्निदेहभूयिष्ठः भूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत् तच्चसाधुपीडांविनानस्यात् अन्योऽन्यममंगलंध्यायतांचभूतानामन्योऽ
न्यघातंविनानभवेत् इत्याशंक्याह खलःप्रसीदतुक्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथःशिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रंप्रशमादिकंभजतु नोऽस्माकमपिमतिःअ
पिशब्दात् भूतानांचमतिः अहैतुकीनिष्कामाऽसतां ९ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

नः संगः क्वापि मास्तान् यदि कथंचित् स्यात्तर्हि अगारादिषु मास्यात् किंतु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगदोषमाह यइति इंद्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसं-
गेगुणमाह येषां भगवत्प्रियाणां संगाल्लब्धं मुकुंदविक्रमं श्रुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशतां सेवमानानां पुंसामंतर्गतोऽजोमानसं मलं हरति कथंभूतं विक्रमं निजमसाधारणं वीर्यं वै-
भवं प्रभावातिशयो यस्य तीर्थं तु गंगादिमुहुः संस्पृशतां संगजं मलं केवलं हरति नान्तः कोवै नसेवेतेत्यन्वयः ११ मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचनानिष्का-
मामनः शुद्धो हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र सम्यगासनेन नित्यं वसंति गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात्कुतो म-
हतां गुणाः ज्ञानवैराग्यादयो भवंति असति विषयरूपे मनोरथेन बहिर्धावतः १२ ननु हरिविमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्यते सत्यं दृश्यते तत्तु पहासास्प-
दमिति सहेतुकमाह हरिर्हीति यथा झषाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना जीवनाभावात् महानपि प्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां शूद्रा-
दिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यत् महत्त्वं तदेव तस्य भवति न तु ज्ञानादिना मिथुनेषु तेषु पूज्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुंसां महत्त्वम् बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महत्त्वं वयसेत्यर्थः

मागारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धं निज-
वीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् हरत्यजोंतः श्रुतिभिर्गतोंगजं कोवै न सेवेत मुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गु-
णैस्तत्र समासते सुराः हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमी-
प्सितम् हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् हित्वा गृहं
संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति १४ केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितॄणां पु-
त्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरांते विनिपतं-
ति १५ अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां र-
मयन्निंद्रियाणि रमयते १६

१३ यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वाऽकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्युक्तरानुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः रज-
आदीनां मूलं कारणमत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलमविच्छेदो यस्मात् १४ केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेण आस्त इति शेषः किमर्थमास्ते अत आह
लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः तस्य दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा दिवसाभिमानो देवाः तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायु-
षा वर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानं गणना येषां षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितॄणां महापुरुषस्य महास्त्रं चक्रं तस्य तेजसा १५ स रमां रमयन् स्वीयानींद्रि-
याणि रमयते केन साधनेन रमयन् तदाह अतीव सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विलसितो रुचिरो हासलेशो मंदस्मितं तत्सहितोऽवलोक एव लीला तया किंचि-
दुत्तंभितमुत्तुंगितं सुंदरं यत् भ्रूमंडलं तेन सुभगं वदनारविंदं तस्य श्रिया १६ ७ ७ ७ ७

तद्दुहितृभिः दिवसाधिमानिभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितोलक्षीकृत आत्मा यस्य आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसा-
यादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला अंशा एकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणा यस्य छंदोमयाय वेदोक्तकर्मभाष्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टम्भत्वात् अमृतम-
याय परमानंदाविष्कारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ओजसे बलाय तद्धेतुत्वात् १८ त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वाद्दहं कृतार्थाऽस्मि अन्यकामनया तु त्वामर्च-
यन्तो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रिय इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामानां हि कामाराधनव्रतेषु
प्रसिद्धं तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः १९ अतस्ते पतय एव न भवंतीत्याह स वा इति स एवैवंभूतः पतिः भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मलाभात् परमन्य-
दधिकं न मन्यते इतरथाऽन्याधीनस्वरूपस्य न स्वतंत्रता स्वतंत्र नानात्वेन मंडलेश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः २० किंच निष्कामभजनेऽर्थिनामेव सर्वेका-
मा भवंति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह यास्त्री तस्य उक्तलक्षणस्य तव पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेत् न फलांतरं सा अखिलेषु कामेषु लंपटास

तद्भगवतो मायामयरूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति १७
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छंदोम-
यायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् १८ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य
लोके पतिमाशासतेऽन्यम् तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः १९ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं
जनम् स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं २० या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलंपटा तदेव रासीप्सि-
तमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ऋते भवत्पादपरायणान्न
मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित २२ स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदितं कराम्बुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वर-
स्येहितमूहितुं विभुरिति २३ रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितम् स इदानीमपि महता भक्तियोगे-
नाराधयतीदं चोदाहरति २४ र्वानृकामान् प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितो फलांतरं प्राप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत्तर्हि तदेवैकं रासि ददासि किंच यद्यतः फल-
भोगानंतरं भग्नायाच्ञा याचितो ऽर्थो यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेव रासि न तु नित्यम् २१ ननु ममार्हणे कुतः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव कामार्थिभिः सेव्यसे अ-
त आह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रिये सुखे धीर्येषामलुक् समासः तथाऽपि भवत्पादपरायणाद्दते मां न विंदंति मत्कटाक्षविलसित-
विभूतिं न लभंत इत्यर्थः यतः त्वय्येव हृदयं यस्याः साऽहं त्वत्परतंत्रत्वात् त्वदनुवर्तिनमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः २२ इदानीं कृपां प्रार्थयते स त्वमिति यद्भ-
जनं विना न कश्चित्पुरुषार्थः स त्वम् त्वदिति त्वया यत्कराम्बुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि अधायि कृपया न्यस्तं तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः कथंभूतं वंदितं सर्वकाम-
वर्षित्वेन सद्भिः स्तुतम् न च मयि न वा नादरः यतः हे वरेण्य मां वक्षसि लक्ष्म बिभर्षि अहो चित्रमेतत् मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु तु परमा कृपा अत ईश्वरस्य तव यत्
मायया ईहितं तत्कोऽपि तर्कयितुं समर्थः २३ २४ ७

सत्त्वायसत्त्वप्रधानायमुख्यतमायप्राणायसूत्रात्मने २५ उरुःस्वनोवेदात्मकोनादोयस्य यइदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनिषेधालंबनभूतेनवशेअनयत् नियमितवान् स
लक्ष्मीश्वरः तथाचश्रुतिः तस्यवाकूतंतिर्नामानिदामानीति २६ नन्विंद्रादयोवशंनयंतिलोकपालत्वात्कुतोहंतत्राह यमिति मत्सर एवज्वरोयेषांतेयंहित्वाद्विपदः चतुष्प
दः सरीसृपंजंगमंस्थाणुस्थावरंचयदत्रदृश्यते नत्किंचिदपिपातुंनशक्ताः सत्त्वमेवप्राणरूपेणपालकईश्वरश्चेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थ
मस्म्यहमुक्थमस्मीत्यादि २७ अवतारचरितमाह भवानिमांक्षोणीम यामनुनासहमत्स्यहितांधृतेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावतिमहार्णवे ओजसाक्रमतेविचरति यद्वा
पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीपातुंक्रमतेउत्सहतेइत्यर्थः यतः अजः कीदृशीम् ओषधीनांवीरुधांचनिधिमाश्रयभूतां तस्मैनमः जगतोयः प्राणगणास्तस्या
त्मनेनियंत्रे २८ तस्मिन्यतमांतांभियतनुम् २९ अकूपारायकूर्मायसर्वः संपूर्णः सत्त्वगुणोविशेषणंयस्यनउपलक्षितंस्थानम् यस्यवास्थिरत्वात् वर्ष्मणेवर्षीयसेका-

ॐनमोभगवतेमुख्यतमायनमः सत्त्वायप्राणायौजसेसहसेबलायमहामत्स्यायनमइति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपोविचर
स्युरुस्वनः सईश्वरस्त्वंयइदंवशेनयन्नाम्नायथादारुमयींनरः स्त्रियम् २६ यंलोकपालाः किलमत्सरज्वराहित्वायतंतोऽपिपृथक्समेत्य-
च पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपंस्थाणुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनीक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिम् मया
सहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति २८ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुर्बिभ्राणस्तस्यतत्प्रियतमांतनुम-
र्यमासहवर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचानुजपति २९ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषणाविशेषणाय
नोपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोऽवस्थानायनमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम्
संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भिदंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् द्यौःखं
क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिः कल्पितेयम् संख्याययातत्त्वदृ-
शाऽपनीयतेतस्मैनमः सांख्यनिदर्शनायतइति ३३ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्यज्ञपुरुषः कृतवराहरूपआस्ते तंतुदेवीहैषाभूः सहकुरुभि
रस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४

लानवच्छिन्नायभूम्नेसर्वगताय अवस्थानायआधाराय ३० निजमाययाऽर्पितं
प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपंदृश्यंपृथिव्यादियस्यैवरूपं यतः पृथङ्नास्तिकथंभूतम् बहुभिः रूपैरूपितंनिरूपितंयस्यचसंख्यानास्तिकुतः अयथामिथ्यैवोपलंभनात्
नहिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यते अव्यपदेशरूपिणेअनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वंदर्शयंस्तस्येश्वराद्व्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेय
रूपमेवैकः नतद्व्यतिरिक्तोऽस्ति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३२ सप्रपंचतामनूद्यतन्निरासेनप्रणमति यस्मिन्निति असंख्येयाअनंताविशेषायेषांतानि
नामानिरूपाण्याकृतयश्च यस्यतादृशेयस्मिन् तार्किकविभिः कपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादिसंख्याकल्पिताः सतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयतेतस्मै
सांख्यसिद्धांतरूपायनमः परमार्थरूपायेतिवा ३३ एषाभूरुपधावतीतिहेत्वन्वयः ३४

मंत्रैस्तत्त्वेनलिंग्यते ज्ञायतेतस्मै यज्ञाअयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय अतएवमहांतो ऽध्वरावयवभूतायस्य कर्मणाशुक्लायशुक्लायज्ञानुष्ठानैस्त्रियुगायकृतत्रेतायज्ञाभावात् यद्वाकलियुगेछन्नत्वात् २५ कवयोविद्वांसः विपश्चितोनिपुणाः गुणेषुदेहेंद्रियादिष्वमग्नंनिर्विचिन्वंति मग्नाविवेकसाधनेनमनसाक्रियाः र्थैः कर्मभिः तत्फलैश्चगूढमप्रकाशमानंदिदृक्षवः एवंमथनेईरितः प्रकटितआत्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः ३६ मथनमेवदर्शयन्नाह द्रव्यंविषयः क्रियाइंद्रियव्यापारः हेतुर्दैवता अयनंदेहः ईशः कालः कर्ताअहंकारः एतैर्मायायागुणैः कार्यैरुपलक्षणैः वस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मै अन्वीक्षयाविचारेणअंगैर्यमनियमादिभिः अतिशयात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैः निरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मात्तस्मै ३७ तदेवंनिर्गुणरूपेणनत्वापरमेश्वररूपेणप्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितंमत्यंतानिच्छायामीक्षणायोगात् स्वार्थत्वेनेप्सितंविश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायाकरोति तस्याजडत्वेऽपीश्वरसंनिधानात्प्रवृत्तिंदृष्टांतेनाह यथा अयोलोहंग्राव्णः अयस्कांतान्निमित्तात् भ्रमतेतदाश्रयंतदभिमुखंसत् गुणानांकर्मणांजीवादृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैतेनमः ३८ अवता-

ॐ नमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगाययज्ञक्रतवेमहाऽध्वरावयवायमहापुरुषायनमः कर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्ते ३५ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसम् मथ्नंतिमथ्नामनसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांऽगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतयेनमोनमः ३७ करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः मायायथाऽयोभ्रमतेतदाश्रयंग्राव्णोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमांरसायाजगदादिसूकरः कृत्वाऽग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभःप्रणताऽस्मितंविभुमिति ३९ इतिश्रीभा॰म॰पं॰ भुवनकोशवर्णनंनामाऽष्टाद॰य: १८ श्रीशुकउवाच किंपुरुषेवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतोहनुमान्सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथासमुपशृणोतिस्वयंचेदंगायति २ ॐ नमोभगवतउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनेउपासितलोकायनमः साधुवादनिकर्षणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थम् प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनंत्यनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४

स्वचरितमाह प्रमथ्येति योजगतामादिः कारणभूतः सूकरः मांपृथ्वीमग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रेकृत्वारसातलाद्रसायाउदन्वतः प्रलयार्णवात् इभोगजइवनिरगात् ततश्चप्रतिगजतुल्यंदैत्यंप्रमथ्यपः क्रीडन्नस्थितः तंविभुंप्रणताऽस्मीत्यन्वयः ३९ इतिपं॰टी॰अष्टाद॰यः १८ ऊनविंशेकिंपुरुषेभारतेचोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्चभारतश्रैष्ठ्यमेवच १ किंपुरुषवर्षइति १ भर्त्ताचासौभगवांश्चतस्यकथाम् २ अर्याणिलक्षणानि शीलंव्रतंचयस्मिन् उपशिक्षितात्मनेसंयतचित्तायउपासितोऽनुसृतोलोकोयेनसाधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्यनिकर्षणायनिकषाश्मवन्निर्धारस्थानायपरमसीम्नइत्यर्थः ३ श्रीरामंपरमार्थरूपेणप्रणमति यदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंतत्प्रतिपद्ये तत्कथंभूतम् विशुद्धश्चासावनुभवश्चसएवमात्रास्वरूपंयस्य विशुद्धत्वेहेतुः प्रशांतम् तत्रापिहेतुः स्वतेजसास्वरूपप्रकाशेनध्वस्ताः गुणानांविविधाजाग्रदाद्यवस्थायस्मिन् अनुभवमात्रत्वेहेतुः प्रत्यक्दृश्यादन्यत् तत्कुतः अनामरूपं ननुवस्तुतएवंभूतस्यापिजीवस्योक्तसर्वविपर्ययोदृश्यतेतत्राह निरहमहंकाराभावात् नतथाविपरीत्यमित्यर्थः ननुश्रीरामस्यरूपंनैवंप्रतीयतेतत्राह सुधियापुंसाउपलभ्यतइत्युपलंभनंशुद्धचित्तेनब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यतइत्यर्थः ४ ७

कथंतर्हि दशरथपुत्रत्वंतत्राह विष्णोर्मर्त्यावतारस्तुरक्षसोरावणस्यवधाय तस्यमनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् नकेवलमेतावत् किंतुइहसंसारेस्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदुर्वारमि तिमर्त्यानांशिक्षणंचशिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनः सीताविरहकृतानिव्यसनानीतिकुतः स्युः ५ विषयासक्तयभावेनव्यसनानर्हत्वमु पपादयति नवैसभगवान् त्रिलोक्यांक्वापिसक्तः यतआत्मवतांधीराणामात्माकृत्स्नमश्च अतोनस्त्रीकृतंमोहंप्राप्नुयात् नलक्ष्मणंचेतिदेवदूतेनश्रीरामंमंत्रयतावि- ज्ञापितमत्रागतस्त्वयावध्यइति तदैवद्वारिस्थितंलक्ष्मणंदुर्वाससमागतंविज्ञापयितुंप्रविष्टंहंतुमुद्यतोवसिष्ठवाक्यात्तत्त्याजतच्चनयुज्येतइत्यर्थः ६ अतःश्रीरामए वसर्वैःसेव्यइतिवक्तुंनतस्यतोषहेतुःसत्कुलजन्मादिकिंतुभक्तिरेवेत्याह नजन्मेति महतःपुरुषाज्जन्मसहतःश्रीरामस्यैनिवा सौभगंसौंदर्यमाकृतिर्जातिः यद्य स्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तानपिनोवनचरान् बतअहोलक्ष्मणस्याग्रजोऽपिसखित्वेकृतवान् ७ तस्मात्सुरोवाअन्योवायः कोऽपिश्रीराममेवसर्वप्रकारेण-

मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः कुतोऽन्यथास्यूरमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५ नवैसआत्मा- त्मवतांसुहृत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचापिविहातुमर्हति ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगं नवाङ्नबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येबतलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाप्यथवानरोनरःसर्वात्मनायःसु- कृतज्ञमुत्तमं भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेऽपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यआकल्पांतमुपचित धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भार तीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरति इदंचाभि- गृणाति १० ॐनमोभगवतेउपशमशीलायोपरतानात्म्यायनमोऽकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मा रामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदम् कर्ताऽस्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोऽपिदैहिकैः द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेत- स्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्यादधीतो ज्झितदुष्कलेवरः १३

भजेत् सुकृतज्ञमल्पीयस्यपिभजनेबहुमानिनम् उत्तरान्कोसलान् अयोध्यावासिनः ८ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलंभ्यतेयेनतत्तप श्चरति तत्रउपशमःइंद्रियाणांसंयमः उपरमोनिरहंकारता आत्मवतामनुग्रहायनस्वार्थम् ईश्वरत्वात् ९ भगवदनुभावउपवर्ण्यतेयेनपंचरात्रेणतत्सावर्णेः मनोः उपसरतिसेवते १० उपरतानात्म्यायनिरहंकाराय ११ असक्तश्चासौविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति अस्यविश्वस्यसर्गादिषुकर्ताऽपियोनबध्यते अ हंकर्तेतिनमन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोऽपिदैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्यद्रष्टुरपिसतोदृग्गुणैर्दृश्यैर्नविदूष्यतेनवि क्रियते १२ योगकौशलंनिरूपयन् योगंप्रार्थयते इदमितित्रिभिः हे योगेश्वरहिरण्यगर्भोपयोगनैपुण्यंजगादइदमेवतत् किंजन्मप्रभृतिभक्त्याअंतकालेपु- मांस्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतःसन् उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानोयेन १३

अन्यथानस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषुलंपटोमूर्खः सुतादिषुयोगक्षेमंचिंतयन् कुत्सितस्यकलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शंकेनतथावि द्वानपिसन् यः शंकेततस्ययत्नः श्रमएव १४ यस्मादिदुषोऽपीयमेवदशा ततस्मादेप्रभो अधोक्षज त्वमेवनोयोगंविधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावजंसहजवासनारू पंयेनयोगेनवयंत्वन्मायया नःकुकलेवरेअर्पितामहंममताशीघ्रंभिंद्यामत्स्यजेमदुर्भिदाम्युपायांतरैः सर्वथात्यक्तुमशक्याम् १५ इलावृतवदस्मिन्नपिवर्षेसरितः शै लाश्चसंति नितंबप्रभवाः तटेभ्यः संभूताः १६ आत्मनाचदेहेनाम्बुपस्पर्शनं १७ १८ लब्धंजन्मयैस्तैः पुरुषैः स्नात्त्विकादिस्वस्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआ त्मनोविधीयंते साध्यंते हियस्मात् सर्वाएवगतयः कर्मानुसारेणसर्वेषांभवंति यस्यवर्णस्ययद्विधानंमोक्षप्रकारः सन्यासवनस्थत्वादितदनतिक्रमेणास्मिन्ने

यैवैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् शंकेनविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नः श्रमएवकेवलम् १४ तन्नः प्रभोत्वंकुक लेवरार्पितांत्वन्मायया ऽहंममतामधोक्षज भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनः स्वभावजमिति १५ भारतेऽप्यस्मिन्वर्षेसरि च्छैलाः संतिबहवः मलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्योदेवगिरिऋष्यमूकः श्रीशैलोवेंकटः महेंद्रोवारिधा रोविंध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्द्धनोरैवतकः ककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलः कामगिरिरितिचान्येचशतस हस्रशः शैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६ एतासामपोभारत्यः प्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवशाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणीपयस्विनीशर्करावर्त्तातुंगभद्राकृष्णावेण्याभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयो ष्णीतापीरेवासुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुः अंधः शोणश्चनदोमहानदीवेदस्मृतीऋषिकुल्यात्रिसामाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्व तीदृषद्वतीगोमतीसरयूरोधस्वतीसप्तवतीसुषोमाशतद्रूश्चंद्रभागामरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरु षैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ योसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभ क्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः २० एतदेवहिगायंति अहोअमीषांकिमकारि शोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः २१

ववर्षेनृणामपवर्गश्चभवति एतच्चकर्मादिव हुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तम् नत्वन्यत्रापवर्गाभावेनतदुपर्यपिबादरायणः संभवादितिदेवानामपिमोक्षस्यसूचितत्वात् १९ अपवर्गस्वरूपमाह योऽसाविति अनात्म्येआत्म निभवमात्म्यंरागादितद्रहिते अनिरुक्तेवाचामगोचरेअनिलयनेअनाधारेअनन्यनिमित्तोऽहेतुकोभक्तियोगएवलक्षणंस्वरूपंयस्यकथंभवतिनानागतीनांनिमित्तंयोविद्याग्रं थिः तस्यरंधनंछेदनंतद्वारेणमहापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तास्तैःप्रकृष्टःसंयोगोयदाभवतितदा २० एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंगायंति अमीषामेभिःउतस्वित् अथवा स्वयमेवसाधनंविनेवहरिरेषांप्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरेभारतांगणेनःकेवलंस्पृहैवयत्रतन्मुकुंदसेवोपयोगिनृषुजन्मयैर्लब्धम् २१

स्पृहामेवाह किमित्यादिसप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुनः तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किंनकिंचित्फलम् कुतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रत्युत अतिश यितादिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात् प्रमुष्टा भूत् २२ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म सन्न्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति २३ अतः यत्र वैकुंठकथाः मृतसद्योन संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशाय ज्ञेशस्य मखाश्च पूजाः सः सुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् २४ अमुमुक्षून्नरान्निंदति प्राप्ताइति ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां पूर्णाम् अपुनर्मृताय मोक्षाय वनौकाइव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धका न्मुक्ताअपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् २५ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याह येरिति अग्नये जुष्टं निर्वपामि इंद्राय जु ष्टं निर्वपामीत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक्कृतं कथं विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तुतश्च रुपुरोडाशादिभेदेन इष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च मम इदमिति स्वीकृत्य त्यागानंत

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना नयत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थान जयात्पुनर्भवात् क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः २३ नयत्र वैकुंठकथासुधापगा न साधवो भा गवतास्तदाश्रयाः नयत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् २४ प्राप्ता नृजातिंत्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलाप संभृताम् न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौकाइव यांति बंधनम् २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भज तामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् २७ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् तेनाजनाभे स्मृ तिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शंतनोति २८ श्रीशुकउवाच जंबुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैकउपदिशंति सगरात्म जैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंह लो लंकेति ३० एवं तव भारतोत्तम जंबुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ३१ इति श्रीभाग० पंच० जंबुद्वीपवर्णनो नाम ए कोनविंशतितमोऽध्यायः १९ श्रीशुकउवाच अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १

रमश्नातीत्यर्थः पृथक् इंद्रादिनामभिराहुतः आहूतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः २६ तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याह सत्यमिति प्रार्थितः सन् अर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यद्यस्मात् यतो दत्तानंतरं पुनरर्थिता भवति ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशंक्याह अनिच्छतां निष्कामानां तदुच्छा नां पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति २७ स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्य अन्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखादु पभुक्तादवशेषितं यदि किंचिदस्ति तेन अजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशम् स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसंधानयुक्तम् यतः हरिः भजतां शं सुखं तनोति २८ २९ ३० ३१ इति पंचमस्कंधटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः लोकालोकस्थितिश्चांते बहिर्भागादिमानतः १ १

तावताल क्षनिस्तारेणपरिक्षिप्तः परिवेष्टितः उपास्ते तिष्ठति आकलय्यसमर्प्य २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः संत्येव अन्येचपर्वतानद्यश्चसहस्रशः संती त्यर्थः मानसोत्तरस्य मंडलाकारत्वोक्तेरेतेषुप्लक्षादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽब्धिंस्पृशतइतिगम्यते अन्यथासप्तवर्षविभागासंभवात् वैष्णवैर्वर्षाणांपूर्वादिक्रमोक्तेश्च ३ जलोपस्पर्शनेनविधूतंरजस्तमश्चयेषाम् हंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाः वर्णाः विबुधोपमंसंदर्शनंक्लमस्वेदादिरहितंरूपंप्रजननमपत्योत्पादनंचयेषाम् ४

जंबुद्वीपोयंयावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबूप्रमाणोद्वीपाख्याकरोहिरण्मय उत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मजइध्मजिह्वः स्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवंयवयसंसुभद्रंशांतंक्षेममभृतमभयमितिवर्षाणितेषुगिरयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः ३ मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः अरुणानृम्णांगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभराइतिमहानद्यः यासांजलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाः सहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ४ प्रत्नस्यविष्णोरूपंचसत्यस्यर्तस्यब्रह्मणअमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजः सहोबलंबुद्धिर्विक्रमइतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालः समानेनसुरोदेनावृतःपरिवृंक्ते ७ यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतः छंदःस्तुतःपतत्रिराजस्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्षंपारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ९ तेषुवर्षाद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृंगोवामदेवः कुंदः मुकुंदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनुमतीसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरइषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनयजंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोः प्रजानांसर्वासांराजांधः सोमोनआस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वःकुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरोज्वलनइवापरः स्वशष्परोचिषादिशोविराजयति १३

विगीताअपिद्वीपमंत्राव्याख्यायंते प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्यविष्णोर्यद्रूपंतंसूर्यमीमहीतिशरणंव्रजेम कथंभूतम् सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारंतत्रसत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः ऋतंप्रमीयमाणोधर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्यवेदस्य अमृतस्यशुभफलस्यमृत्योः अशुभफलस्य ५ ६ ७ सुपर्णोऽसिगरुत्मान्त्रिवृत्तेशिरइत्यादिश्रुतेः छंदोभिःस्वावयवैः श्रीविष्णुंस्तौतीतिच्छंदस्तुत्तस्यद्वीपस्यहूतयेव्यपदेशाय ८ ९ १० ११ स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अंधः अन्नम् सोमोनोराजाआस्तु आभिमुख्येनभवतु ह्रस्वपाठेत्वविवक्षयासंध्यभावः १२ एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीपइत्यन्वयः स्वशष्पाणिस्वकोमलशिखास्तेषांरोचिषा १३

१४ १५ १६ हेजातवेदः त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाडसि अतोदेवानांयज्ञेनपुरुषंहरिमेवयज अंगानांनाम्नादत्तमंगिनैसमर्पयेत्यर्थः १७ उपक्लृप्तोवेष्टितःय
थाकुशद्वीपोघृतोदेनवृतः १८ गुहस्यकार्तिकेयस्यप्रहरणेनआयुधेनउन्मथितानितंबाःकुंजानिचयस्य १९ स्वयंभगवान्ज्ञानीपरमकल्याणंयशोयस्येति २० २१

तद्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजाहिरण्यरेतानाम स्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठत् १४ वसुवसुदानदृढरुचिनाभि
गुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमा
द्रविणइति १५रसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियु
क्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदसरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोऽसिहव्यवाड्देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपु
रुषंयजेति १७ तथाबहिःक्रौंचद्वीपोद्विगुणःस्वमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तःवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेन यस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतरा
जोद्वीपनामनिवर्तकआस्ते १८ योसौगुणप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९
तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरम
कल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहिताणोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुता
स्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्द्धमानोभोजनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइति २१ अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थ
वतीरूपवतीपवित्रवतीशुक्लेति यासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाःपुरुषऋषभ द्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलि
नायजंते २२ आपःपुरुषवीर्यास्थपुनंतीर्भूर्भुवःस्वः तानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति २३ एवंपरस्तात्क्षीरोदात्परितउपवेशितः
शाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरीतःयस्मिन्शाकोनाम महीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासुरभिगंधस्तंद्वी
पमनुवासयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोऽपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमान
धूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ एतेषांवर्षमर्यादागिरयो
नद्यश्चसप्तसप्तैव ईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघायुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसह
स्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाऋतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनाय
जंति २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटम् २९

आपोमयमब्मयम् २२ हेआपःपुरुषवीर्याईश्वरा
त्तलब्धसामर्थ्याःस्थभवथ अतएवभूर्भुवःस्वः त्रैलोक्यंपुनंत्यःताःभवत्योनोऽस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वताम् भुवःशरीराणिपुनंतु यतआत्मनास्वरूपेणैवअमीवघ्नीः
पापहंत्र्यः २३ दध्नोमंडंरसःसएवोदकंयस्य यस्यपर्णान्यंतःखरस्पर्शानिबहिर्मृदुस्पर्शानिसशाकोनामवृक्षः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मकेतुभिःप्राणादिवृत्तिभिः
२९

ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानि अयुतानि यस्य तत् देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० ३१ ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिम् सकर्म केन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन ३२ कर्ममयं कर्मफलरूपम् ब्रह्मलिंग्यते येस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंतो निष्ठा यस्य तदत एव वस्तुतो द्वैतम् ३३ ततः शुद्धोदास्स्मात् लोकः सूर्याद्यालोकवान्देशः अलोकः तद्रहितस्तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४ ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियत्तां ३ तरेणेत्यपेक्षायां तदंतर्वर्तिनीं भूमिमाह यावन्मानसोत्तरं मेर्वोरंतरं सार्द्धसप्तलक्षोत्तरं सार्धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्परास्ति तत्र च प्राणिनोपि संति ततः कांचनी भूमिरन्या ३ स्तीत्यर्थः सा चैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरं कोट्यष्टकपरिमिता ज्ञेया अर्द्धं पुष्करद्वीपेन सह शुद्धोदः षण्णवतिलक्षाणि एवं हि सति मेरुलोकालोकयोरंतरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमि

एवमेव दधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिः समावृतो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलो ३ युतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिंद्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ३० एतद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील इवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषा भगवंतं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेन कर्मणाराधयंति इदं चोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनो ३ र्चयेत् एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नम इति ३३ ऋषिरुवाच ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती भूमिः कांचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ३५ लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिना ३ वस्थाप्यते ३६ स लोकत्रयांते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीनांस्त्रीँल्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ३७ एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंततः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागो ३ यं लोकालोकाचलः ३८ तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिना ३ खिलजगद्गुरुणा ३ धिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनो ३ पराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ३९

तं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एतदेव शैवतंत्रेषूक्तं कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि चत ततः परम् पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागरा ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परमिति अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तभूम्या सह द्रष्टव्यं सर्वसत्त्वपरिहृतेति देवव्यतिरेकेणेति विज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ३५ ३६ लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात्सति बंधकात् सूर्य आदिर्येषां ध्रुवो ३ पवर्गो ३ तो येषाम् आवितन्वाना समंतात्प्रकाशयंतः परितो गंतुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधः तदनुरूप आयामश्च विस्तारो यस्य ध्रुवादपुच्छितत्वात् त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ३७ सो ३ यं तु लोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थांशः सार्द्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यम् ३८ आशासु दिक्षु ये ३ धिनिवेशिताः ते आसते ३९

तेषांदिग्गजानांस्वविभूतीनांस्वांशभूतानांमहेंद्रादीनांचविविधवीर्योपबृंहणायसकललोकस्वस्तयेचभगवान् तस्मिन्नास्तेइत्यन्वयः किंकुर्वन् आत्मनः स्वस्यय
द्विशुद्धंसत्वंतत्संधारयमाणः आविष्कुर्वन् कीदृशम् धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणंयस्यतत् दोर्दंडैरुपलक्षितःसन्महाविभूतेः परमैश्वर्यस्यपतिला
देकयैवमूर्त्यासमंतादास्ते ४० नन्वंतर्यामिणाऽतस्थेनैवसर्वंकर्तुंशक्यंकिंतस्यबहिः समंतादवस्थानेनेत्याशंक्यतस्यार्थंस्वयमेवव्याचष्टे आत्मनोयोगमायया
विरचितायांविविधलोकयात्रातस्यागोपीथायरक्षणाय एषभगवानेवंभूतः आकल्पंवेषंगतः लीलयाप्राप्तइतिसमंतादास्तेइत्यस्यार्थः ४१ अलोकपरिमा
णंचमेरोरेकतः सार्धद्वादशकोट्यः ततोलोकालोकात् अलोकाद्वापरस्तात् विशुद्धांद्विजपुत्रानयनेऽर्जुनस्यश्रीकृष्णेनप्रदर्शिताम् ४२ विस्तारेणोक्तंब्रह्मां
डमानंसर्वतोऽपिनिरूपयति अंडमध्यगतः किंतन्मत्वंतदाह द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्यदंतरंमध्यस्थानंसर्वतः पंचविंशतिकोट्यःस्युः ४३ अंडमध्या

तेषांस्वविभूतीनांलोकपालानांविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनोविशुद्धसत्वंधर्मज्ञानवै
राग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणंविष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितोनिजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमा
णः तस्मिन्गिरिवरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ४० आकल्पमेवंवेषंगतएषभगवानात्मयोगमाययाविरचितविविधलोकयात्रागो
पीथायेति ४१ योंऽतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंचव्याख्यातंयद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति
४२ अंडमध्यगतः सूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरं सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यस्युः पंचविंशतिः ४३ मृतेऽडएषएतस्मिन्यदभूत्ततोमार्तंडइतिव्य
पदेशः हिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येणहिविभज्यंतेदिशःखंद्यौर्महीभिदा स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ४५
देवतिर्यङ्मनुष्याणांसरीसृपसवीरुधाम् सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्माहग्गीश्वरः ४६ इतिश्रीभा० म० पं० भुवनकोशवर्णनेसमुद्रद्वीपव
र्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणोविंशतितमोऽध्यायः २० श्रीशुकउवाच एतावानेवभूवलयस्यसंनिवेशः प्रमाणलक्षणतोव्याख्यातः एते
नहिदिवोमंडलमानंतद्विदउपदिशंति १ यथाद्विदलयोर्निष्पावादीनांतेअंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितम् २ तन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपति
स्तपनआतपेनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासयति आत्मभासा सएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणा
वरोहणसमानस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ वस्थानेकारणंतन्नामनिर्वचनेनाह
मृतेअचेतनेएषः सूर्योवैराजरूपेण[illegible]स्मात्प्रविष्टः ४४ किंच सूर्येणैवविभज्यंतेदिशः खमंतरिक्षंभिदाअन्योऽपिविभागः स्वर्गापवर्गौभोगमोक्षदेशौ रसौकांसिअतला
दीनि ४५ उपासनार्थमाह देवादीनां[illegible]आत्माहग्गीश्वरःनेत्राधिष्ठाताच ४६ इतिपं० टीकायांविंशतितमोऽध्यायः २० एवमध्यायविंशत्याभूमर्यादानिरूपिता
अतः परंद्युमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते १ एकविंशेरवेः कालचक्रेणाक्रमतोऽन्वहम् स्वगत्याराशिसंचारैर्लोकयात्रानिरूप्यते २ एतावान्विस्तारेणकोट्यः पंचाशत्उत्से
धेनपंचविंशतिः १ द्विदलयोर्मध्येयथैकस्यमानेनापरस्यमानमुपादिश्यतेतद्वत् तेअंतरेणतयोर्मध्येतदुभयसंधितंताभ्यामुभयतः संलग्नं २ उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदक्षिप्र
समगतिभिर्यथाकालमारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानि
विधत्ते ३

तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावात्समानीत्युक्तं सर्वथासाम्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुनयोरेणान्हां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथाः पि रात्र्यपेक्षाया अधिकत्वा द्वर्द्धत इत्युक्तम् एवं रात्रिवृद्ध्यावपि दिनापेक्षया ह्रसंतीत्युक्तम् एकैकेति स्थूलदृष्ट्योक्तम् वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् ४ विपर्ययाणीति अहानिन्यूना नि रात्रयोधिका इत्यर्थः ५ तद्वृद्धिह्रासकालमाह यावदिति ६ एवं मंदादिगतिभिः नवकोटय इति मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यांतर्विस्तारेण पंचदशलक्षाधिक कोटित्रयपरिमितेनेदं परिमंडलमानमुन्नेयम् एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि त्रैराशिकगणितेन तत्तन्मानमुन्नेयम् अत्रापेक्षितो विशेषः पुराणांतरादवगंतव्यः तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानं जरद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वत इति तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् आर्षभी गोवीथी जरद्गवी चेति वैषुवते मध्यममार्गे वीथीत्रयम् अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयम् तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते तथा द्वे चापि फा

यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवंति यदा वृषभादिषु पंचसु चरति तदाः हान्येव वर्द्धंते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ४ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्ततेतदाः होरात्राणि विपर्ययाणि भवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धंते यावदुदगयनं रात्रयः ६ एवं नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम तासूदयमध्यान्हास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ७

ल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता हस्तश्चित्रा तथा स्वाति र्गोवीथीति तु शब्दिता ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यत इति याम्या भरणी आदित्या अदिति देवता का पुनर्वसुः मार्गी मृगवीथी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगाक्षकोटिनिबद्ध वायुपाशद्वयाकर्षणे रथस्यारोहणम् तथाभ्यंतरमंडलप्रवेशोगति माद्यं चेति दिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च दक्षिणायने च पाशप्रेरणादवरोहणे बहिर्मंडले प्रवेशोगतिशैघ्र्यं चेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवते तु पाशसाम्यात्समावस्थाने मध्यमंडलप्रवेशोगतिसाम्यं चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति तथा च पुराणांतरम् आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेण मुच्यमानेन पुनार श्मियुगेन तु तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति तदेतदुक्तम् यदा मेषतुलयोरित्यादिना उदयास्तादिकं वक्तुमाह तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वत ऐंद्रीं पुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगः तासु पुरीषु उदयादीनुपदिशंति चतुर्दिशमित्युक्ते ये मेरोर्दक्षिणे देशे तेषामैंद्रीमारभ्य पूर्वोदयः ये पश्चिमे तेषां याम्यामारभ्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्य ७ ७ ७ ७ ७

तत्रस्थानांमेरुस्थानाम् सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतयास्वगत्या मेरुंवामतः कुर्वन्नपिप्रदक्षिणावर्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्प्रत्यहं दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतिवशाददतिदूरतोभूसंलग्नस्यैवदर्शनमुदयः आकाशनारूढस्यैवदर्शनंमध्यान्हः भूमिंप्रविष्टस्यैवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीवदूरगमनेनिशीथइति समुद्रतीरस्थद्रष्टाच अप्सुवाएषप्रातरुदेत्यपः सायंप्रविशतीतिश्रुतिव्यवहारोनवस्तुतः तदुक्तंवैष्णवे उदयास्तमयेचैवसर्वकालंतुसंमुखे दिशास्वशेषासुतथामैत्रेयविदिशासुच यैर्यत्रदृश्यतेभास्वान्सतेषामुदयःस्मृतः तिरोभावंचयत्रैतितत्रैवास्तमनंरवेः नैवास्तमनमर्कस्यनोदयःसर्वथास्मृतः उदयास्तमनाख्यंहि दर्शनादर्शनंरवेः शक्रादीनांपुरेतिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयम् विकर्णौद्वौविकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वेपुरे तथेति अतएवतत्रैवोक्तम् तस्माद्दिश्युत्तरस्यांवैदिवारात्रिःसदैवहि सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरोरुत्तरतःस्थितइति यतोयत्रयः पश्यतिसैवतस्यप्राचीतस्यचवामतोमेरुस्तिष्ठतीति ८ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमंदर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना स्पंदेनस्वेदोद्गमेनप्रस्वापयतिनिशीथंकरोति येतंसमनुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ९ साधिकानिपंचविंशतिसहस्राधिकानि १० सहवासहैवयद्यपिवस्तु

तत्रत्यानांदिवसमध्यंगतएवसदादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्लोचति यत्रक्वचनस्पंदेनाभितपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्वापयति तत्रगतंनपश्यंतियेतंसमनुपश्येरन् ९ यदाचैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलतेपंचदशघटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसार्द्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १० एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाः सोमादयोनक्षत्रैः सहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरो रथस्त्रयीमयोऽसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्नेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंति तस्याक्षोमेरोर्मूर्द्धनिकृतोत्तरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागः १४ रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम् १५ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६

नः सूर्यस्यापिनक्षत्रैःसहैवोदयास्तमयौतथाऽपितत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतत्साहित्यमुक्तम् ११ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थम् १२ द्वादशमासाआरायस्य षड्ऋतवोनेमयोयस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्य कृतइतरभागोयस्य मानसोत्तरगिरौलक्षार्द्धादुपरिवायुबद्धभूमावितिद्रष्टव्यम् चक्रंवातावदुच्छ्रितमितिमंतव्यम् अन्यथायुतमात्रोच्छ्रायत्वात् मानसोत्तरस्यमेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्यसाम्यानुपपत्तेः १३ तस्मिन्नक्षेचक्रप्रांतेकृतमूलः निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षोमेरुमानसोत्तरायतः सार्द्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः तस्यतुर्यमानेनसार्द्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेनध्रुवेकृतः वायुपाशेननिबद्धः उपरिभागोयस्य १४ नीडउपवेशस्थानम् गायत्र्यादिच्छंदोनामानः अरुणेनयोजिताः संतोदेवंवहंति १५ पुरस्थात्स्थितोऽपिपश्चात्प्रत्यङ्मुखआस्ते यद्वा यत्सूर्यस्यपुरस्तात्तस्यैवपश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तम् अश्वस्थानंचवायुनोक्तम् सप्ताश्वरूपछंदांसिवहंतेवामतोरविम् चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति १६

सूक्तवाकायस्कभाषिताय १७ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशः सप्तगणाः संतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः १८ गव्यूतिः क्रोशद्वयम् सगव्यूत्युत्तरं यथाभवतितथा १९ इतिपंचमस्कंधेटीकायामेकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशेसोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरम् तत्तद्गत्यनुसारेणइष्टानिष्टेतथानृणाम् १ राशीनामभिमुखंप्रदक्षिणंचउपवर्णितम् सव्येनचलन्दक्षिणेनकरोतीतिवदता अमुष्यवयंकथमनुमीमहि एतत्कथंज्ञास्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रवशात्स्वतश्चगतिद्वयमविरुद्धमितिपरिहारार्थः२तत्तत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेः साद्गुण्यस्यनिमित्तभूतमात्मानंविभज्यविजिज्ञास्यमानः वितर्क्यमाणः यथोपजोषंयथाकर्मभोगमृतुगुणान्शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमानुचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्रय्या आम्नातैः कर्मभिरिंद्रादिरूपंयोगवितानैश्चध्यानादिभिरंतर्यामिरूपंपूजयंतः

तथावालखिल्या ऋषयोंऽगुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणिपुरतः सूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताः संस्तुवंति १७ तथाऽन्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवा इत्येकैकशोगणाः सप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथक्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते १८लक्षोत्तरंसार्द्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिश्रीभा॰पं॰ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः २१ राजोवाच यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखंचप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतःपर्वणितमसुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहोवाच यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिषुऋतुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोंजसाश्रेयः समधिगच्छंति ४अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्तेराशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुपदिशंति यावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवः ५ अथचयावतार्द्धेननभोवीथ्यांप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकार्त्स्न्येनसहभुंजीत तंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनंति ७

४ सएवस्वगत्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह सएषलोकानामात्माद्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयन्नभोवलयमंतरिक्षंतस्यमध्येयत्कालचक्रंतद्गतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञायेषाम् चैत्रादिसंज्ञास्तुचांद्रमासानाम् मासमाह पक्षद्वयंमास इतिचांद्रेणमानेनसपादंसहानक्षत्रद्वयंसौरेणदिवानक्तंच अहोरात्रमितिपित्र्येणषष्ठमंशंराशिद्वयम् ५ ६ मंडलाभ्यांसहभुंजीत सहसाहिसूर्यः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवति ससंवत्सरःततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्द्धंतेचांद्रमानेनषड्ह्रसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्ये द्वौमलमासौभवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरोभवति तदेवमवांतरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनंति ७ ६

सोमादीनामपिस्थानंकार्यंचाह एवंचंद्रमाइति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यांसपाददिनद्वयेन ८ सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणः अन्नमयत्वादमृ
तमयत्वाच्च अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९ तदेवाह यएषइति १० दक्षिणेनैवनतुतेषांपृथगन्यागतिरस्तीत्यर्थः कालायनेकालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधा
वभिजिन्नक्षत्रंफलविशेषेणपृथक्कल्पितंतेनसह तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टादषाढानांअधस्ताच्छ्रोणायाइति ११ पुरतःसूर्येणभोक्ष्यमाणेनक्षत्रेप

एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोऽर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यामासभुक्तिंपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचा
रीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापूर्यमाणाभिश्चकलाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिः पितृणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवित
न्वानःसर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९ यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोन्नमयोऽमृतमयोदे
वपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंद
क्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववार्कस्य
शैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदाऽनुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयते सवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उ
शनसाबुधोव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदाऽर्काद्व्यतिरिच्येततदाऽतिवाता
भ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतऊर्ध्वमंगारकोऽपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्तेय
दिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौपरिवत्सरं
चरति यदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मा
सान्विलंबमानःसर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउप
लभ्यंते यएवलोकानांशमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ इतिश्रीभागवतेम०पु० ज्योतिश्चक्रवर्णने
द्वाविंशोऽध्यायः २२ श्रीशुकउवाच अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंति यत्रहमहाभाग
वतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणचसमकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीवि
नामाजीव्यउपास्ते तस्येहानुभावउपवर्णितः १

श्चाद्भुंक्ते सहैवभुज्यमानेचारेणक्रमस्थनक्षत्रांघ्रतिक्रमेणवृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनंयस्मात्ग्रहात्तमु
पशमयतीतितथा १२ बुधोव्याख्यातःपुरतःपश्चात्सहैववाचरतीति किंचिद्विशेषंचाह ततइत्यादिना आशंसते सूचयति १३ अघशंसः दुःखसूचकः य
दिनवक्रेणाभिवर्ततेनतर्हित्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः १४ यदिनवक्रःस्यात्तर्हिपरिवत्सरम् १५ १६ १७ इतिपंचमेटी० द्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेध्रुवस्थानं
ज्योतिश्चक्राश्रयंततः शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चस्थितिरुच्यते १ यत्तत्प्रसिद्धंविष्णोःपदंयत्रध्रुवउपास्तेतिष्ठतीत्यन्वयः समकालमेवयुज्यंतइतितथातैर्नक्षत्ररूपैः १

मेढीस्तंभेबद्धायान्याक्रमणपशवोबलीवर्दाः २ कर्मसारथिःसहायोयेषाम् ३ ईश्वराधारत्वात् पतनशंकैवनास्तीतिवक्तुंमतांतरमाह केचिदिति ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रम् यो
गधारणायांस्थितमितिशेषः ४ लांगूलेअग्राद्धोभागे उदगयनानि अभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानिचतुर्दशदक्षिणपार्श्वेदक्षिणायनानिपुष्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्दशवा
मपार्श्वे ५ तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयति पुनर्वसूपुष्याविद्यादिनापुनर्वसूरुदगयनांत्यंनक्षत्रम् पुष्योदक्षिणायनस्याद्यम् आर्द्राश्लेषेतयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषा

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासते
यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानमंडलानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकाल
चक्रआयोजिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचक्रमंति नभसियथामेघाःश्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्ततेएए
वंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति ३ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानेनभगवतोवासुदेव
स्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः तस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निरिंद्रोधर्मइति पुच्छ
मूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयः तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंतिदक्षिणायना
नितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवंति पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतः ५ पुन
र्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोःश्रोण्योरार्द्राश्लेषेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोःपादयोःअभिजिदुत्तराषाढेदक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं
श्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामयोर्लोचनयोःधनिष्ठामूलंचदक्षिणवामयोःकर्णयोःमघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्ववंक्रिषुयुं-
जीत तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्ववंक्रिषुप्रातिलोम्येनप्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराह
नावगस्तिरधराहनौयमःमुखेचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिःककुदिवक्षस्यादित्योहृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनाःस्तन
योरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतारागणाः ७ एतदुहैवभगवतोविष्णोःसर्वदेवतामयंरूपमहरहःसंध्या
यांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेत नमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायाभिधीमहीति ग्रहर्क्षताराममयमाधि
दैविकंपापापहंमंत्रकृतांत्रिकालंनमस्यतःस्मरतोवात्रिकालंनश्येततत्कालजमाशुपापम् ८ इतिश्रीभागवतेम० पंच० शिशुमार
संस्थानंनामत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३

ढे उत्तरदक्षिणायनयोराद्यंतनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे धनिष्ठामूलंचतयोरप्युत्तरपूर्वंमघादीनियान्यनुराधांतानि द
क्षिणायनान्यष्टतानिवामपार्श्ववंक्रिषुवामपार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनिप्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदांतानियान्युदगयननक्षत्राण्यष्टतानिदक्षिणपार्श्वे शतभिषक्ज्येष्ठेउ
त्तरदक्षिणायनयोर्यैःवशिष्टेतेस्कंधयोः ६ यमोनक्षत्ररूपःतथानारायणोऽश्विनौचककुदिगलपृष्ठशृंगे ७ ज्योतिषोलोकायाश्रयायकालायनायकालचक्ररू
पायनमोऽभिधीमहीतिमंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्ररूतांपूर्वोक्तमंत्रंजपताम् ८ इतिपंचमस्कंधटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः २३ ७

एवंत्रिभिर्द्युमर्यादापालनंवर्णितंतथा अधोभुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते १ चतुर्विंशेरवेरर्वाक्स्वर्भान्वादिस्थितिः क्रमात् अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाः सप्तवर्णिताः २ सूर्यमारभ्यध्रुवांतंसंनिवेशंनिरूप्येदानींसूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादितिस्वर्भानुः राहुः अलभततलेभे सिंहिकायाः पुत्रः १ ग्रहणंवक्तुमाह यद्दः प्रतपतस्तरणेर्मंडलम् अमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथा अतएवैताभ्यांसूचितत्वाद्धरिमनुबध्नातीतितथा २ भागवतंचक्रंपरिवर्तमानंपरिभ्रमत् अभिअभिमुखंमुहूर्तमवस्थितः सन् इतिएवमंतरातदवस्थानमुपरागंवदंति तत्रचऋजुवक्रस्थितिभ्यामर्द्धग्राससर्वग्रासौनतुग्रासोऽस्तिदूरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रेयोजनायुते ४ अंतरिक्षंग्रहहीनम् तस्यावधिमाह यावद्वायुःप्रवातीतितीव्रोवाति तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघाः ५ पृथिव्याउपरिभूर्लोका

श्रीशुकउवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वंग्रहत्वंवाऽलभतभगव दनुकंपयास्वयमसुरापसदः सैंहिकेयोह्यतदर्हः तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यः पर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादुर्विषहंमुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागमितिवदंतिलोकाः ३ ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुःप्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयःपतत्रिप्रवराउत्पततीति ६ उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराःएकैकशोयोजनायुतांतरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति ७ एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिःसुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायाविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमायाविनाविनिर्मिताःपुरोनानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलंकृताश्चकासति ९

वधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवाविकाराः ६ योजनायुतांतरेणप्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामोयःकटाहस्थतावद्विस्तारेण ७ सामान्येनविवराणिवर्णयति एतेष्विस्यादिना अथातलइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेण एतेषुदैत्यादयोनिवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकःकामभोगश्चऐश्वर्यानंदाश्चविभूतिश्चसंपत्तिः तैः सुसमृद्धभवनादयोयेषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिताअनुरक्ताः कलत्रादयोयेषांनप्रतिहतः कामोयेषांमायाविनोदोयेषाम् ८ किंच हेमहाराजयेषुमयेननिर्मिताःपुरश्चकासतइत्यन्वयः कथंभूताः नानायेमणिप्रवरास्तेषांप्रवेकाः मुख्याः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिः तथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृताः कीदृशैः गृहोत्तमैः नागाश्चअसुराश्चमिथुनभूताः पारावतादयश्चतैराकीर्णाःकृत्रिमाभूमयोयेषुतैः पाठांतरेनानास्वनत्वंमिथुनविशेषणम् ९

उद्यानानि च अतितराम् अमरलोकश्रियम् अतिशयितानि येषु वकासतीत्यन्वयः काभिः श्रीभिः केषाम् कुसुमफलस्तबकाश्च सुभगाकिसलयानि च तैरवनताः रुचिराविटपा येषां विटपानां लतानामंगैरालिंगितानां श्रीभिः तथा समिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुनसहिता ये विविधा विहंगाः तद्युक्तानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानाम् अमलैर्जलैः पूर्णानां पुनरपि कैः रतिशयितानि झषकुलोल्लंघनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन्यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैस्तेषाम् अथोत्क्षिणाम् एकोऽस्वंडो यो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्येइंद्रियोत्सवास्तैश्च यथा समिथुनेत्यादेरुत्तरेणैव संबंधः मनइंद्रियादिभिः रतिस्वनादीनां विशेषणम् तत्र नीरजं सामान्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः १० अहोरात्रादिभिर्यद्भयं तन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ११ १२ क्लमः श्रमः ग्लानिरनुत्साहः १३

उद्यानानि चातितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकसुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषुकृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि १० यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते १२ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति १५ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव १६ ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति १७

कल्याणानां मंगलरूपाणाम् १४ यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः आ चतुर्थाद्द्रवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ १५ सवर्णा रताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णा अपि तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः बिलायनं बिलायतनं साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वीये असाधारणा विलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलाप उपगूहनं च तदादिभिः यस्मिन्रसे उपयुक्ते सेविते १६ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निस्तेन निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य त्यक्तम् असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७

सुतलेबलिरधुनाऽप्यास्तइत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छताप्रथमंपराक्षिप्तमपहृतंलोकत्रयंयस्यसः पुनर्भगवतोऽनुकंपयैवतत्रप्रवेशितः सन् कीदृशे
नयोऽदितेः सकाशाद्भूत्वाबटुवामनरूपेणलब्धकायस्तेन १८ केचित्तस्यसुतलराज्यंभूमिदानफलंमन्यंतेतन्निराकरोति नोएवैतदिति यद्बिलनिलयैर्विवरस्थाने
ऐश्वर्यमेतत् भूमिदानस्यसाक्षात्कारः फलंनभवत्येव कुतइत्यपेक्षायामेवंभूतस्यदानस्यसाक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह यत्तत्प्रसिद्धंदानंतस्यतदेवाह भगवत्यशेषजी
वनिकायानांजीवभूतश्चासावात्मभूतश्चसर्वजीवनियंताचासावात्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपादितस्य १९ किंचयस्यनामसकृतादिषुचविवशोऽपिसकृदपिगृण
न्कर्मबंधंविधुनोति कथंभूतम् यस्यप्रतिबाधनंनिहमुमुक्षवोन्यथैवोपलभंतेयन्निवृत्त्यर्थंयोगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तंकर्मबंधंत्यजति २० तत्तस्मि
न्भगवतांभक्तानांज्ञानिनांचयथायथमात्मदेज्ञानदेहरी आत्मतमेचसमर्पितस्यभूमिदानस्यनतत्फलमितिपूर्वेणैवसंबंधः २१ किंच नेदंभगवदनुकंपा

ततोऽधस्तात्सुतलउदारश्रवाःपुण्यश्लोकोविरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वाबटुवामनरूपेण
पराक्षिप्तस्वलोकत्रयोभगवदनुकंपयैवपुनः प्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसमृद्ध्याश्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमारा
धनीयमपगतसाध्वसआस्तेऽधुनाऽपि १८ नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदानस्ययत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवा
सुदेवेतीर्थतमेसर्वजीवनियंतर्यात्मारामेपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलान
लयैश्वर्यम् १९ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसाविधुनोति यस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्ष
वोऽन्यथैवोपलभंते २० तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमेच २१ नवैभगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुतपुनरात्मानुस्मृतिमोषणं
मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यत्तद्भगवताऽनधिगतान्योपायेनयाच्ञाच्छलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चसंप्रति
मुक्तोगिरिदर्यांचापविद्धइतिहोवाच २३ नूनंबतायंभगवानर्थेषुनर्निष्णातो योऽसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृहस्पतिस्तमति
हायस्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मनश्चाशिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसः कालस्यमन्वंतरपरिवृत्तंकियल्लोकत्रयमिदम् २४

फलमपिकिंत्वेकांतभक्तस्यतत्स्यांतरायमात्रमित्याह नेति भगवान् अमुष्य अमुंनैवानुगृहीतवान् तत्रहेतुः यदुतेति आत्मनईश्वरस्यानुस्मृतिंमुष्णातीतितथा तदुक्तम्
वासुदेवेमनोयस्यजपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायोमैत्रेयदेवेंद्रत्वादिकंफलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिंसप्रपंचामाह यत्तदिति प्रसिद्धमिति वक्ष्यमाणमुवाचहेत्यन्वयः
कथंभूतः अनधिगतः अन्यउपायोयेनतेनभगवतायाच्ञाच्छलेनापहृतंस्वशरीरमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्यससम्यक्प्रतिमुक्तोबद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपिसन्
२३ बतेतिखेदे भगवान्विद्वानपियोऽसाविंद्रः यस्यैकांतेन बृहस्पतिः सचिवः सहायः यतोमंत्रार्थंवृतः सोऽपिपुरुषार्थेषुनूनंननिष्णातः ननिपुणः यतउपेंद्रेण
द्वारभूतेन तमुपेंद्रंविहायात्मानेमांलोकत्रयमयाचत तंमंत्रप्रदंबृहस्पतिमतिहायेतिवात स्मिन्प्रसन्नेसएववरणीयोनलोकत्रयंयतस्तदतितुच्छमित्याह अतिगंभी
रमनंतंवयोयस्यतस्यकालस्ययन्मन्वंतरंतेनपरिवृत्तंविपर्यस्तंलोकत्रयमिदंकियत् २४ ७ ७

प्रह्रादस्त्वेकएवार्थेनिष्णातइत्याह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरिउपरतेसतिस्वपित्र्यंपदंभगवतादीयमानमपिभगवतःखलुपरमन्यदितिकृत्वान्तुजग्राहेत्यर्थः २५ननु त्वमतिवीरःकुतस्त्वमेवंबहुमन्यसेतत्राह तस्यानुपथमनुवर्त्मअमृजिताअक्षीणाःकषायारागादयोयस्यपरिहीणोभगवदनुग्रहोयस्यसकोवाउपगंतुमिच्छतीति २६ अथशुकोक्तिः नन्वेवंभूतश्चेद्बलिस्तर्हितस्यैवचरितंविस्तरेणकथ्यतांतत्राह तस्यबलेरनुचरितंमुपरिष्टादष्टमेविस्तरिष्यते यस्यद्वार्यवतिष्ठतेनिजजनेष्वनुकंपितंकृतानुकंपंहृदयंयस्य द्वारपालकर्मदर्शयति येनश्रीनारायणेनबलेर्द्वारिविशन् दशकंधरउच्चाटितः केनपदातत्राप्यंगुष्ठेनैव २७ यथाहरिणास्वभक्तोबलिःसुतलेनिहितःसुखमास्ते एवंमहादेवभक्तोपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याह ततइति लब्धंपदंस्थानंयेनमहीयतेपूज्यते २८ नैकशिरसामनेकफणानांगणोभि

यस्यानुदास्यमेवास्मसितामहः किलवयेनतुस्वपित्र्यंयदुताकुतोभयंपदंदीयमानंभगवतःपरमितिभगवतोपरतेखलुस्वपितरि २५तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायःकोवाऽस्मद्विधःपरिहीणभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति २६अथतस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते यस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठतेनिजजनानुकंपितहृदयोयेनांगुष्ठेनपदादशकंधरोयोजनायुतायुतं दिग्विजयउच्चाटितः २७ ततोऽधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोकीशंचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते २८ ततोऽधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणांसर्पाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणःकुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतः पतत्त्रिराजाधिपतेःपुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविहरंति २९ ततोऽधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाःकालेयाहिरण्यपुरवासिनइतिविबुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभगवतःसकललोकानुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतबलावलेपाबिलेशयाइववसंति येवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३० ततोऽधस्तात्पातालेनागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति तेषामुहवैपंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधमंति ३१ इतिश्रीभागवतेम०पंचमस्कंधेचतुर्विंशतितमोध्यायः २४

एतत्प्रपंचयति कुहकेति महाभोगवंतोमहाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् २९ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेष्वपिलोकेष्वनुभावोयस्यतस्यैवतेजसासुदर्शनेनप्रतिहतोबलावलेपोवीर्यमदोयेषाम् बिलेशयाःसर्पाइवइंद्रदूत्याप्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवंहिवैदिकमाख्यानंपणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमांदेवशुनीमिंद्रेण प्रहितांसंधिमिच्छंतःपणयःप्राहुः किमिच्छंतीसरमेत्यादि साचसंधिमनिच्छंतींद्रस्तुतिपूर्वकंतान्प्रतिपरुषमाह हताइंद्रेणपणयःशयध्वमित्यादितेचतच्छ्रुत्वाबिभ्यतीति ३० महाभोगिनःमहाफणामहानमर्षःक्रोधोयेषांपंचादिसंख्यानिशीर्षाणियेषाम् शीर्ष्णामितिवक्तव्येशीर्षाणामित्यार्षः ३१ इतिपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४

छ छ

पंचविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् संजिहीर्षोरिदं काले यत्र रुद्रसमुद्भवः १ तस्य पातालस्य कोऽसावनंतः सात्वतीयाः सात्वततंत्रनिष्ठाः चतुर्व्यूहोपा
सने यं संकर्षणमित्याचक्षते तथाख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत् कुतः अहमित्यभिमानो लक्षणं चिन्हमधिष्ठातुर्यस्य अहंकाराधिष्ठाने
न द्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्संकर्षण इत्यर्थः १ अनंतत्वमाह यस्येदमिति यच्छब्दानां स एष भगवाननंत इत्युत्तरेणान्वयः २ तामसत्वमाह यस्येदं विश्वमुपसंहर्तुमभि
च्छतः अमर्षेण विरचिते रुचिरे शिरसि ते कुटिलीकृते भ्रमंती ये भ्रुवौ तयोर्मध्यम् उत्तंभयन्नुन्नमयन् ३ शुभगत्वमाह यस्यांघ्रिकमलयुगले ऽरुणा विशदा नखा एव
मणयः तेषां खंडः समूहः तस्य मंडलेषु परिस्फुरतां कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ चारूणि अंगवलये विलसिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च

श्रीशुक उवाच   तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्ष
णमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धा
र्थ इव लक्ष्यते २ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिख
शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैः एकांतभक्तियोगेनावनमंतः
स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव हि नागराजकुमार्य आ
शिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभि
मर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं कि
ल विलोकयंति ५ स एव भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ६ ध्यायमानः सुरासुरोरग
सिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्याययमानः स्वपार्षदविबुधयूथप
तीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलककु
दि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्माहेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७

धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तंभास्ते
षु अगरुचंदनकुंकुमानां पंक एवानुलेपः तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं चललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदे
न च मुदितं च तत् मदेन विघूर्णितं प्रचलितं च आ ईषदरुणं च करुणावलोकयुक्तेन च नयनेन यस्मिन् तद्वदनारविंदं विलोकयंति ५ अमर्षो ऽसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तयो
र्वेगो येन ६ उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतमदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुखरिकाऽमृतेन वचनामृतेन स्वपा
र्षदान् विबुधयूथपानां पतींश्चाप्याययमानः हर्षयन् नीले वाससी यस्य एकमेव कुंडलं यस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतः न्यस्तः सुभगश्च सुंदरश्च भुजो येन उदारा लीला यस्य सः
न परिम्लानो रागः कांतिर्यस्याः तस्याः नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरभिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां ये व्राताः तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां वनमालां कक्षां वरत्रां ७

संश्लोकयामासवर्णयामास ८ अस्यजगतउत्पत्त्यादिहेतवोगुणायस्येक्षयाकल्पाःस्वस्वकार्यसमर्थाआसन् यस्यतुरूपंध्रुवमनंतमकृतमनादि तत्रहेतुः यदेकमे वसत् आत्मन् आत्मनिनानाकार्यप्रपंचमधात् तस्यब्रह्मरूपस्यवर्त्मतत्त्वंजनः कथमुहवेदनवेदेवेत्यर्थः ९ तर्हिकथमसौमुमुक्षुभिःसेव्यतेतत्राह मूर्तिमिति य त्रेदंसदसद्विभातिसः नोऽस्माकंभक्तानांबहुरूपयासंशुद्धंसत्त्वंमूर्तिंबभार स्वजनानांमनांस्यादातुंवशीकर्तुंकृतायस्यलीलांमृगपतिःसिंहः आददेअशिक्षत् य तः उदाराणिवीर्याणियस्यतस्मादन्यंमुमुक्षुःकमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वाकृपयेत्यत्रहेतुः यद्यस्मात्स्वजनानांमनांस्यादातुंलीलामाददे मृगपतिरिवोदार वीर्यः यद्वामृग्यंतेइतिमृगाःकामप्रदाःतेषांपतिर्मुख्यः १० किंच आस्तांतस्यरूपयावपुर्धारणंतद्भजनंवातन्नाम्नौदार्यमेवातिचित्रमित्याह यस्यनामयदिपति

य एषएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगतआशुनि र्भिनत्तितस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवोनारदः सहतुंबरुणासभायांब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्यकल्पाः सत्त्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयासन् यद्रूपंध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नानाऽधात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म ९ मूर्तिंनःपुरुकृपयाबभारसत्त्वंसंशुद्धं सदसदिदंविभातियत्र यल्लीलांमृगपतिराददेऽनवद्यामादातुंस्वजनमनांस्युदारवीर्यः १० यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तोवायदिपतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहःसपदिनृणामशेषमन्यंकंशेषाद्भगवतआश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रस त्त्वम् आनंत्यादनिमितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्ति १३ एताह्येवेहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मिताः यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हिराजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याचख्येकिमन्यत्कथयाम इति १५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभूविवरविध्युपवर्णनंनामपंचविंशतितमोऽध्यायः २५

तोमहापातक्यपि अनुकीर्तयेत् तर्हिसशुद्ध्येदितिकिमुवक्तव्यं यतोसावेवनृणामशेषमंहःसद्योहंति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतःश्रुतंवा अकस्माद्वाआर्तोवासन् प्रलंभनाद्वापरिहासात् तस्माच्छेषादन्यम् ११ गिर्यादिसहितंभूगोलम् सत्त्वानिप्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपिकोगणयेत् १२ दुरंतवीर्यंबलंयस्यउरवोगुणाः अनुभावश्च यस्यसचसचरसायाः भूमेर्मूलेस्थितः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तस्यलोकविभागस्योपयोगंवदन्नुपसंहरति एताह्येवेहका मान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्याइत्यन्वयः १४ तस्यप्रपंचःएतावत्यः विपाकगतयः फलभूतागतयः ताःव्याचख्येव्याख्यातवानस्मि १५ इ तिपंचमस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोध्यायः २५ ॐ ॐ ॐ

षड्विंशे तु ततोऽधस्तान्नरकस्थितिरुच्यते पापिनो यत्र दह्यंते यमदूतैर्यथायथम् १ पुंसो गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति महर्ष इति कर्मणः समानत्वेऽपि श्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्त्विक्या श्रद्धया कर्तुः सुखित्वं राजस्या सुखित्वं दुःखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूढत्वं च तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्यर्थः १ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस

राजोवाच महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति १ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धया वैसादृश्यात् कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच नरका नाम भगवन् किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदंतराल इति ३ ऋषिरुवाच अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसंति ४ यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ५ तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयंति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंऽधतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंदशूकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ६ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये ७ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति ८

स्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानां कामानां सृतयो नरकास्तासां अथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः २ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्याः ब्रह्मांडाद्बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ३ ४ कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमं पापफलं दंडं करोति न उल्लंघितं भगवच्छासनं येन ५ मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह किंचेति ६ पापभेदेन च तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति यस्त्वित्यादिना यात्यमानः पीड्यमानः एकदैव तदैव ७ पुरुषं पतिं वंचयित्वा ८

एतत्शरीरमहमितिइदं धनादिममेतिमत्वास्वयंनकुटुंबमेवपुष्णातितेनाशुभेन ९ रुरवोभूत्वेतिकर्माण्येवतथापरिणामंप्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्यभार
भृगाख्यस्यसत्वस्यापदेशःसंज्ञायस्य १० क्रव्येणनिमित्तेनमांसार्थमित्यर्थः ११ प्राणतःसजीवान्उपरंधयतिपचति अपकरुणंनिष्कृपम् १२ स्वलेस
मेदेशे १३ स्वधर्मह्याधर्मत्यागी १४ स्वनयन्रुदन्कश्मलंमोहमुपगतोभवति अदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाः संतोयथाकश्मलमुपगताः तद्वत् १५ ईश्वरेणो

यस्त्विहवाएतदहमितिममेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंस्वकुटुंबमेवानुदिनंप्रपुष्णातिसतदिहविहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति ९
येत्विहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवःपरत्रयमयातनामुपगतंतएवरुरवोभूत्वातथातमेवविहिंसंतितस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरितिसर्पा
दतिक्रूरसत्वापदेशः १० एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्रव्यादानामरुरवस्तंक्रव्येणघातयंति यःकेवलंदेहंभरः ११ यस्त्विहवाउ
ग्रःपशून्पक्षिणोवाप्राणतउपरंधयति तमपकरुणंपुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमानुचराःकुंभीपाकेतप्ततैलेउपरंधयंति १२ यस्त्विहपि
तृविप्रब्रह्मध्रुक्सकालसूत्रसंज्ञकेनरकेअयुतयोजनपरिमंडलेताम्रमयेतप्तखलेउपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः
क्षुत्पिपासाभ्यांचदह्यमानांतर्बहिःशरीरआस्तेशेतेचेष्टतेअवतिष्ठतिपरिधावतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्वर्षसहस्राणि १३ यस्त्वि
हवैनिजवेदपथादनापद्यपगतःपाखंडंचोपगतस्तमसिपत्रवनंप्रवेश्यकशयाप्रहरंति तत्रहासावितस्ततोधावमानउभयतोधारैस्तालव
नासिपत्रैःछिद्यमानसर्वांगोहाहतोऽस्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितःपदेपदेनिपतितस्वधर्महापाखंडानुगतंफलंभुंक्ते १४ यस्त्विह
वैराजाराजपुरुषोवाअदंड्येदंडंप्रणयति ब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेऽमुत्रसूकरमुखेनिपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमा
णावयवोयथैवेहेक्षुखंडआर्तस्वरेणस्वनयन्क्वचिन्मूर्छितःकश्मलमुपगतःयथैवेहादृष्टदोषाउपरुद्धाः १५ यस्त्विहवैभूतानामीश्वर
कल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपतति
तत्रहासौतैर्जंतुभिःपशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्यकेचाभिद्रुग्धास्तैःसर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहत
निद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानःपरिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः १६

पकल्पितामनुष्यरक्तपानादिलक्षणावृत्तिर्येषांमत्कुणादीनांनविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्तेषांपुरुषेणब्राह्मणादिभावेनविधिनिषेधपूर्वकक
ल्पितावृत्तिर्यस्यसविविक्तापरव्यथायेनविवेकिनाअभिद्रुग्धाःहिंसिताःविहतानिद्रारूपानिर्वृतिर्यस्यनलब्धमवस्थानंयेनसतमसिपरिक्रामति १६

यत्किंचनभक्षादिकमुपनतंप्राप्तंतदसंविभज्यननिर्मिताःपंचयज्ञायेन अतएववायसैःसंस्तुतःसमत्वेनवर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेवभुंजानः यावत्ततृयावं-
तियोजनानितत्कृमिकुंडंतावंतिवर्षाणियावद्यातनस्तातकमित्यर्थः अप्रत्तमसंविभक्तम् अप्रहुतंवाः नीतितथासः नर्निर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् १७ निष्कुषं

यस्त्विहवाअसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतः सपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपतति तत्रशतसह
स्त्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानंयातयते १७ यस्त्विहवैस्ते
येनबलाद्वाहिरण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्यवाःपहरति अन्यस्यवाःनापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषाअयस्मयैरग्निपिंडैःसंदंशैस्त्वचि
निष्कुषंति १८ यस्त्विहवाअगम्यांस्त्रियमगम्यंवापुरुषंयोषिदभिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तिग्मयासूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयं
तिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या १९ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममुत्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षंति २० येत्विहवैराजन्या
राजपुरुषावाअपाखंडाःधर्मसेतून्भिंदंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततो
भक्ष्यमाणाआत्मनानवियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाःस्वाघेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंतोविण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांस
वसावाहिन्यामुपतप्यंते २१ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापू
र्णार्णवेनिपतंतितदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहारा अतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरे
तॉल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति २३ येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मिंल्लोकेवैशसेनरकेपतितान्निरयपतयो
यातयित्वाविशसंति २४ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांद्विजोरेतःपाययतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वारेतःसंपाययंति
२५ येत्विहवैदस्यवोऽग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपंतिराजानोराजभटास्तांश्चापिहिपरेत्ययमदूतावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानि
विंशतिश्चसरभसंखादंति २६

तिछिंदंति १८ तिग्मयातप्तयासूर्म्याप्रतिमया १९ सर्वाभिगमःपश्वाद्युपगंता २० अपाखंडाःसत्कुलीनाःसंतःद्वि
तीयांतपाठेसेतुविशेषणंनदींविशिनष्टिविण्मूत्रेति २१ पशुचर्यांस्वेच्छाचारम् २२ अतीर्थेविहितादन्यत्रविध्यंतीति प्राणनिरोधोदर्शितः २३ निरयपत
योयमपुरुषाः २४ लालाभक्षमाह यस्त्विति रेतःपानंकारयंति २५ यमदूतायेश्वानःसरभसंससंभ्रमम् २६ ५ ५

द्रव्यविनिमये क्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिस्तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः २७ योविप्रस्तत्कलत्रं वासुरांपिबति अन्योऽपिकश्चिद्व्रत
स्थः सन् राजन्यो वैश्योवासोमपीथः कृतसोमपान इत्यन्वयः तयोः सोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपाननिषेधाच्च तथाचश्रुतिः न्यग्रोधस्तिभिराहृत्य ताः संपि

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरके ऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः सं
पात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति २७ यस्त्विह वै
विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमा
णं कार्ष्णायसं निषिंचंति २८ अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स
मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरये ऽवाक्शिरा निपातितो दुरंता यातना ह्यश्नुते २९ ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपशून्
खादंति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयंतो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्पिबंति नृत्यंति च गायंति च हृष्यमाणा
यथेह पुरुषादाः ३० ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रंभिकैरुपसृतानुपविस्रंभय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया या
तयंति ते ऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति ३१
ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयंति नरा उल्बणस्वभावा यथा दंदशूकास्ते ऽपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति यत्र नृप दंदशूकाः पंचमुखाः सप्तमुखा
उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान् ३२ ये त्विह वा अंधावटकुशूलगुहादिषु भूतानि निरुंधंति तथाऽमुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमे
न निरुंधंति ३३ यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पा
पदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३४

ष्यदधत्युपमृज्यं तमसौ भक्षं संप्रयच्छेन्न सोममिति २८
सपूर्वमपि मृतक एव सन् मृत्वा २९ पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादीन्यजंते याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणा भूत्वा यथेह ते पुरुषादाः संतः पूर्वमनृत्यं तु न हत्व
३० वैश्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविश्रंभय्य विश्वास्य ३१ बिलेशयान् मूषकान् ३२ सगरेण सविषेण ३३ अतिथयो ज्ञातपूर्वाः तान् पापेन वक्रीकृतेन ३४

आढ्याभिमतिः धनगर्वितः अहंकृतिः श्रेष्ठोहमितिमानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतः गुर्वादेरपि धनं चोरयिष्यंतीति विशंकमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य अ
नवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं गृह्णाति तथा परिवर्यंति सूत्रप्रोतानु कुर्वंति ३५ इतरत्र स्वर्गादौ इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मानि भित्तम् उभयो

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशंकी अर्थव्ययनाशचिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवग
तो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका
इव सर्वतोंऽगेषु सूत्रैः परिवयंति ३५ एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अ
नुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशंति निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव
व्याख्यातः एतावानेवांडकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमा
त्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद २६ श्रु
त्वा स्थूले तथा सूक्ष्मे रूपे भगवतो यतिः स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति २७ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदि
ङ्नरकभागणलोकसंस्था गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम २८ इति श्रीभागवते महापुराणे पा
रमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरकानुवर्णनं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥ ॥ ॥ ॥

धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् आदावेव द्वितीयस्कंधे वैश्वानरं याती त्यादिना उपगेयमुपनिषदम् श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य २६ यथावच्छ्रुत्वा २७ कथं भू
तासंस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम आश्रयभूतं वपुरिति २८ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः प्रीयतां परमानंदनृहरिर्बालभाषितैः १ इति
श्रीभागवते महापुराणे श्रीधरस्वामिविरचितायां पंचमस्कंधटीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमद्भागवतपंचमस्कंधः समाप्तः

[OrderDescription]
,CREATED=20.02.20 15:18
,TRANSFERRED=2020/02/20 at 15:30:38
,PAGES=83
,TYPE=STD
,NAME=S0002858
,Book Name=M-2855-SHRIMAD BHAGWAT PANCHAM SKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,